

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

***Alisher Navoiy nomidagi
Samarqand davlat universiteti***

***TARIX fakulteti
ARXELOGIYA kafedrasida***

***O'RTA OSIYO PALEOLITINING O'RGANILISHI
TARIXI.***

Malakaviy bitiruv ishi

***Bajardi: Tarix yo'nalishi 406-guruh talabasi
Ro'ziboev Qaxramon Ruzibaevich***

Ilmiy rahbar: prof.Djurakulov Mavlon Djurakulovich

Malakaviy bitiruv ishi Arxeologiya kafedrasida bajarildi. Kafedraning 2016-yil _____dagi majlisida muhokama qilindi va himoyaga tavsiya etildi. (Bayonnoma № __)

Kafedra mudiri:

dots.Jo'raqulova D.M.

Malakaviy bitiruv ishi YaDAKning 2016-yil _____dagi majlisida himoya qilindi va ___ foizga baholandi (Bayonnoma № __).

YaDAK raisi:

YaDAK a'zolari:

Samarqand – 2016

MUNDARIJA

Kirish.....	3-5
I BOB. PALEOLIT DAVRIDA TABIIY IQLIM SHAROITI.....	6-24
II BOB. O'RTA OSIYODA PALEOLIT DAVRINI O'RGANISH TARIXI.....	25-39
III BOB. ENG QADIMGI DAVRDA ODAMZOD MADANIY HAYOTI VA TURMUSH TARZI.....	40-69
XULOSA.....	70-74
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	75-77
ILOVA.....	78-82

Kirish.

Tarix - tafakkur mahsuli. Uni puxta o'rganmay turib, kelajakka nazari solib bo'lmaydi. Sababi, barcha fanlarning otasi sifatida insoniyat hayotida davrlar osha sodir bo'lgan buyuk ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlarni mujassamlashtirib, avlodlar ongiga yetkazadi. Tarix saboqlaridan avlodlarimiz muayyan foydalanib, kelajakka xushyor nazar tashlash va yosh avlodni vatmparvarlik, Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda unumli foydalanib kelishganlar. Mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov xalqimiz tarixini halol, odilona, puxta o'rganishga jiddiy ahamiyat berib, olimlarimizning bu boradagi faoliyatiga sidqidildan g'amxo'rlik qilib kelmoqda. Yurtboshimizning tarixiy taraqqiyot va uning saboqlari haqidagi nutqlari va maslahatlari olimlarimiz uchun metodologik dasturulamal bo'lib kelmoqda.

"Mustaqillikka erishganimizdan keyin xalqimizning o'z tarixi, tili, madaniyati, qadriyatlari tarixini bilishga, o'zligini anglashga qiziqishi ortib bormoqda, bu tabiiy hol. Odamzot borki, avlod-ajdodi kimligini, nasl-nasabini, o'zi tug'ilib voyaga yetgan qishloq, shahar, xullaski, Vatanining tarixini bilishni istaydi", - deb yozgan edi I.A.Karimov.

Shuningdek, yurtboshimiz bu borada tarixchi olimlarimiz oldiga sharafl va dolzarb vazifalar qo'yib "Davlatimiz, mamlakatimizning haqqoniy ilmiy tarixini yaratish keng jamoatchiligimiz uchun g'oyat muhim va dolzarb masalaga aylanishi lozim", - deb ta'kidlagan edi¹.

Mustaqillik sharofati tufayli mamlakatimiz, jumladan, viloyat va shaharlarimiz tarixini atroflicha o'rganishga keng ko'lamli imkoniyat tug'ildi. Samarqandlik olimlar ham so'nggi yillarda bu borada aytarli yutuqlarga erishdilar. Samarqand havzasi qishloq va shaharlarining tashkil topishi, xullas, urbonik sivilizatsiyaning sodir bo'lish evolyutsiya yo'llarini o'rganish yo'nalishida muhim ilmiy yutuqlarni qo'lga kiritishdilar. Jumladan, shahrimiz Samarqand tarixining ko'hna ildizlarini ifodalab beradigan boy, yangi ma'lumotlar to'plandi. Mustabid

¹ Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan tjuramiz. Asarkar, 7-jild, -Toshkent: «O'zbekiston», 1999, 132,- 154 b.

davrda shahrimiz yoshining sun'iy ravishda kamaytirilgan holatlar yetarli darajasida ochib tashlanib, Samarqand jahonning eng qadimgi sivilizatsiya beshigi ekanligi va uning tarixi uch ming yildan kam emasligi boy faktik manbalar asosida isbotlandi. Samarqand butun dunyo madaniyati va taraqqiyotida muhim rol o'ynagan shaharlardan biridir. Bu shahar Qadimgi Rumo, Bobil, Afraa va dunyoning shu kabi ko'hna shaharlari bilan bir safda turadi. Agar Qadimgi Rumo Ovrova sivilizatsiyasining yuksak darajada shakllanishida qanchalik rol o'ynagan bo'lsa, Samarqand ham butun dunyo sivilizatsiyasi ravnaqida ana shunday vazifani ado etgan va ado etib kelmoqda. Bu azim shahar tarixi haqida ko'pgina asarlar yozilgan, lekin uning ilk tarixiy ildizlari, toponimikasiga bag'ishlangan masalalar jamoatchilikka yetarli darajada yetkazilgan emas.

Ushbu bitiruv ishida arxeologiya ko'hna tarixi ildizlarini yangi yondashuv va manbalar asosida mukammal yoritish nazarda tutilgan.

Insoniyatning eng qadimgi turmush tarzi va madaniyati, bu muzofotda insoniyat madaniyat izlarining paleolit davridan boshlab, uzluksiz madaniyat yaratib kelinganligi fanda isbotlandi. O'z davriga nisbatan bu hududlarda tashkil topgan madaniyat o'zga yurtlardan kirib kelgan emas, balki tub, mahalliy mag'izda shakllanganligi tadqiqotlar tufayli o'z isbotini topdi. Bu keng muzofotining tabiiy iqlim, ekologik sharoiti inson jamoalari yashashi uchun maqbul bo'lib, qadimgi davrlardan hozirgi zamonga qadar u keskin o'zgarmagan. Shuningdek, ovchilik, terim termachilik, keyinchalik esa ziroatchilikni kashf qilib, qo'nim dehqonchilik, chorvachilik xo'jaliklarini rivojlantirishda bu mintaqaning jo'g'rofik, iqlim sharoitlari muhim rol o'ynagan. Muzofot tabiiy boyliklarga serob bo'lgan. Bu omillar inson jamoalarining muayyan qo'nim tarzda turmush kechirishida muhim ahamiyat kasb etgan. Miloddan avvalgi II ming yillikning o'rta bosqichlariga kelib esa bu havzadan sug'orma dehqonchilik asosida yirik aholi markazlaridan iborat qishloq qo'rg'onlar, shu asosda ilk shaharlar tashkil topadi. Samarqand shahrining tashkil topishida ham aynan shunday tarixiy jarayon boshdan kechgan. Tosh asrining paleolit, mezoneolit, jez davri- Bronza davriga kelib, ishlab chiqarish qurollarini metallardan yaratilishi xo'jalikning rivojiga keskin ta'sir ko'rsatdi. Bu

hodisa mehnat unumdorligini oshirib, ziyoti mahsulotlarning paydo bo'lishiga va ibtidoiy tuzumning inqirozi, sinfiy jamiyatning paydo bo'lishi va davlatchilikning tashkil topishiga olib keldi. Bitiruv ishida ana shu kabi taraqqiyot evolyutsiyasiga ahamiyat berilgan. Ushbu Bitiruv ishida insoniyatning eng qadimgi turmush tarzi va madaniyati ko'hna ildizlari haqidagi masalalar yetarli darajada, yangi yondashuv asosida yoritilgan.

I BOB. Paleolit davrida tabiiy iqlim sharoiti.

Yer tarixi 5 milliard yilni o'z ichiga oladi. Inson tarixi esa nisbatan ancha kichik bo'lib, u er sharini hamma joyida ham bir vaqtni o'zida boshlangan emas. Olimlar tomonidan er tarixi 4 ta yirik eraga bo'lingan: arxey, paleozoy, mezozoy va kaynozoylarga. Shulardan oxirgisi kaynozoy erasi bo'lib, u odam paydo bo'lishidan ancha avval, ya'ni 60- 70 million yil ilgari boshlanib, odamlar hozir ham shu erada yashab kelmoqdalar. Arxey davri er qobig'ini dastlabki soviy boshlagan vaqtiga to'g'ri kelib, xali er sharida umuman hayot yo'q edi.

Poleozoyda dengizdagi mayda hayvonlar harakatga kelib, so'ngroq baliqlar vujudga kela boshlaydi. Mezozoy davri esa yirik sudralib yuruvchilar taraqqiy etishi bilan harakterlidir. Hozir biz yashab to'rgan kaynozoy davrini olimlar uchlamchi va to'rtlamchi kabi davrlarga bo'lib o'rganganlar. Uchlamchi davrini o'zi ham 5 ga bo'linadi: paleotsen, eotsen, oligotsen, miotsen, pliotsen. Shulardan paleotsen, eotsen va oligotsenni birga qo'shib paleogen qatlamlari, oxirgi miotsen bilan pliotsenni esa neogen qatlamlari ham deyiladi.

To'rtlamchi davrni esa antropogen (antropos odam, genezis- tug'ilish) ya'ni odamning paydo bo'lishi, taraqqiy etishi hamda uni moddiy madaniyatini vujudga kelish davri deb atashgan. Neogenning oxiri va neogen bilan eopleystotsenni oralig'ida Afrikada Evropa va hamda Osiyoning janubida har xil turdagi maymunlar yashab, ularni hayot tarzlarida va jismoniy tuzilishlarida odamlarga aylana-yotganliklarini ko'rsatuvchi xususiyatlar mavjud edi. Bular jumlasiga driopitekklar, ramapitekklar, udobnopitekklar va har xil ko'rinishdagi avstrolopitekklar kabi odamsimon maymunlar kirar edi. Bulardan uncha ko'p bo'lmagan neogen davri odamsimon maymunlarining bir qismi avstro-lopitekklarga (janubiy Afrika odami) xos xususiyatlarni: go'shtni iste'mol qilish, ikki oyoqlab yurish, mehnat malakalariga ega bo'lish va nihoyat sistemali ravishda mehnat qurollarini yasash kabilarni o'zlarida mujassamlashtirgan edilar.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ajdodlarimizni paydo bo'lgan davrlardan to shu kungacha bosib o'tgan yo'llarini eng ko'pi tosh asriga to'g'ri

keladi. Tosh asri paleolit, mezolit va neolit kabi davrlarga bo'linadi. Paleolitni o'zi uch davrga bo'linib o'rganiladi: 1. Quyi paleolit, 2. O'rta paleolit va 3. YUqori paleolitga. Quyi paleolit davri arxeolog olimlarimizning ilmiy xulosalariga ko'ra ajdodlarimizni ilk bora mehnat qurollarini yasagan vaqtlaridan boshlangan. Bu jarayon er sharining turli joylarida turli vaqtlarda sodir bo'lgan. Ammo qaerda va qachon boshlanganidan qat'iy nazar, Quyi paleolit (qadimgi tosh asri) insoniyatning eng uzoq vaqt davom tarixini aks ettirgan. Massalan: Afrika kit'asida bu jarayon 3 millidn yil avval boshlangan. Evropaning janubida va Osiyoda 1 million yil avval boshlangan. Tosh asri texnikasini takomillashuvi natijasida disk shaklidagi (rapidasimon nukleus (o'zak)larni vujudga kelishi va ulardan o'tkir uchli uchburchaksimon otshep' (uchirindi) larni yuzaga kelishi bilan quyi paleolit o'rnini o'rta tosh davri, ya'ni must'e davri oladi. Must'edan so'ng yuqori paleolit davri boshlanadi. Agar Afrika qitasidagi «Olduvay madaniyati» tarixini kuzatadigan bo'lsak, u erda Quyi paleolit hozirgi kunimizdan 2,8 million yil avval boshlanib, Evropani janubidagi va Osiyodagi must'e yodgorliklari tarixini boshlanishiga qadar bo'lgan, o'rta hisobda 2 million 600 yuz ming yilni o'z ichiga oladi. Demak, Evropaning janubida, Osiyoda jumladan bizning O'rta Osiyoda must'e davri o'rta paleolit hozirgi kunimizdan 200 ming yil boshlanib, o'rta hisobda 160 ming yil davom etadi va o'rnini hozirgi kunimizdan 35-40 ming yil avval yuqori paleolit davriga bo'shatib beradi. Aniqrog'i o'ziga nisbatan progressivroq bo'lgan yuqori paleolit davri bilan almashadi. YUqori paleolitni arxeologlarimiz so'nggi paleolit ya'ni paleolitni oxirgi davri ham deyishadi. Yuqori paleolit deyilganda million yilllar davomida, mehnat qurollarini o'ta sodda va qoloq bo'lgani uchun taraqqiyot juda sekinlik bilan rivojlanib, uning oxirida pichoqsimon uzunligi xatto 35 sm gacha bo'lgan o'tkir qirrali mehnat qurollari vujudga kelishi tufayli taraqqiyotda nisbatan keskin o'zgarishlar yuqori darajaga ko'tarilgani tushuniladi. Aslida yuqori paleolit va so'nggi paleolit bir xil ma'noni anglatadi. Yana shuni ta'idlash joizki 1960 yillarga qadar arxeologlar must'eni boshlangan davrini 100-80 ming yil bilan belgilar edilar. Masalan: A. P. Okladnikov O'zbekistondagi must'e davriga oid Teshiktosh g'orni yoshini 100-80

ming yil bilan belgilagan edi. Ammo 60- yillardan so'ng, butun jahon bo'ylab must'e yodgorliklarini ko'plab topilishi va ularni o'rganilishi must'e davrini qariyb ikki baravarga uzaytirish fikriga olib keldi. O'zining mehnat quollarini yasash texnikasi bo'yicha Quyi va o'rta paleolitga nisbatan juda yuksak darajaga ko'tarilgan yuqori paleolit davri, o'ziga nisbatan yanada progressivroq bo'lgan mezolit davriga, bundan 12-10 ming yil avval bo'shatib beradi. Mezolit esa o'z navbatida hozirgi kunimizdan 8-6 ming yil avval neolit davri bilan almashadi. Neolit esa, bundan 5-4 ming yil avval bronza asri bilan almashadi. Aniqrog'i eramizgacha bo'lgan III ming yillikda bronza davri boshlanadi. Ammo bronzagacha, neolit bilan bronza davri oralig'ida eneolit davri ham bo'lib o'tgan. Shuni aytish kerakki, mis metallurgiyasi bronza metallurgiyasini boshlang'ich qismi bo'lgan. Sababi metallar orasida mehnat quollari ilk bor misdan yasalgan. Shuning uchun ham bronza asrini boshlanishi misni eritib mehnat quollarini yasalishidan boshlanadi deyishadi. Bronza esa mis bilan qalayni birikmasidan xosil qilingan metaldir. Demak, bronza asrini ilk davrini eneolit desak ham bo'laveradi. Yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, ajdodlarimizni xo'jaligida neolit davridan foydalanib kelingan tosh quollar, bronza ayriini ilk davrida ham o'z mavqeini to'la saqlab qolgan. Ammo bir vaqtni o'zida tosh quollar bilan bir qatorda misdan yasalgan mehnat quollari ham xo'jalikda foydalanilgan. Shuning uchun ham bu davrni eneolit- «enus» yunonchasiga mis, «litos» lotinchasiga tosh ya'ni mis va tosh asri deb atalgan. Xurmatli kitobxon Biz sizni ilk tosh asridan to temir asrigacha bo'lgan davr xaqida biroz bo'lsada tasavvur xosil qilish imkoniga ega bo'lishingizni ko'zlab, bu katta davrni bosqichma bosqich ekanligini ya'ni ajdodlarimizni qadimiy tarixi ham uzluksiz taraqqiyotdan iborat ekanligini ko'rsatishga harakat qildik. Ushbu qo'llanmani keyingi satrlarida bu ulkan davrni har qaysi bosqichi xaqida batafsilroq to'xtab, ularni bir-biridan farqlari, hayot tarzlari, nima uchun birini o'rniga ikkinchisini paydo

bo'lishini, ya'ni ularni sabablarini, xo'jaliklarin asosini nimalar tashkil qilishini va shunga o'xshash ajdodlarimizni ko'p qirralarin o'z ishlarining chinakkam fidoiylari bo'lgan arxeologlarimizni XX asrda, aniqrog'i shu asrni ikkinchi yarmida qo'lga kiritilgan yutuqlariga suyangan xolda bayon qilishga harakat kilamiz.

Shuni alohida ta'kidlash joizki 1960 yillarga qadar insoniyatni eng qadimgi madaniyatini aks ettiruvchi yodgorliklar deb g'ransiyadan topilgan shell' va ashell' yodgorliklarini ko'rsatar edilar. Bunday fikr o'z davri uchun juda to'g'ri edi. Chunki 1960 yillarga qadar o'sha shell' va ashell' yodgorliklaridan ko'ra qadimiyroq birorta yodgorlik topilmagan. Shell' va ashell' madaniyatiga xos bo'lgan mehnat quroli arxeologiya faniga qo'l chopqisi (ruchnaya rubila) nomi bilan kirgan. Bu qo'l chopqilarini shaklini arxeologlar bodomsimon mindalavidnaya), yuraksimon (serdtsevidnaya) deb atar edilar. Bunday deyishlarga sabab xaqiqatan ham ular ana shu shakllarga yaqin edilar. Ularni bir tomoni bodomni ketiga o'xshatib qo'lida ushlashga moslashtirilib to'mtoq qilingan. Qarama qarshi tomoni esa uchli nayza sifat qilinib, kesish. chopish kabi ishlarni bajarilishiga moslashtirilgan. Xronologik jixatdan shell' qo'l chopqilari ashell' qo'l chopqilariga nisbatan qadimiy bo'lib, ularni yoshi arxeologlar tomonidan 800 ming yil bilan belgilangan. Ammo bu xildagi yodgorliklarni yanada qadimiyroq yoshga ega bo'lganlarini topilishi mumkinligini nazarda tutib shell' davrini 1 million yil bilan belgilaganlar. Shuning uchun ham shell' qo'l chopqilarini ajdodlarimizni eng birinchi mehnat quroli deb hisoblab antropogen (odamni paydo bo'lishi) ni 1million yil bilan belgilaganlar. Shell' qo'l chopqisini og'irligi 1 kg dan 0,5 kg gacha bo'lib, ashell'niki 0,5 kgdan 300 gr gacha bo'lgan. Ashell' aslida shell' qo'l chopqilarni takomillashgan xili bo'lib, ularning xronologiyasi 500 ming yildan to 250- 300 ming yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan.

Shell' va ashell'ni yasash texnikasiga kelsak, tosh asrining barcha bosqichlaridagi tosh qurollarni yasash texnikasi va ular bilan ajdodlarimiz qanday vazifalarni bajarganliklarini aniqlash maqsadida uzoq yillar mobaynida tajriba (eksperiment) lar o'tkazgan arxeolog olim S. A. Semyonovning fikricha, ibtidoiy

odam qo'l chopqisini yasashdan avval, tashqi shakli ana shu qurolni yasalishi uchun qulay bo'lgan qayroq tosh (gel'ka) ni yoki chaqmoq tosh (kremen)ni bo'lagini topgan. Shundan so'ng uni ikkinchi tosh (Otboynik) bilan chekkalariga urib, to bu tosh bo'lagi qo'l chopqisi shakliga kiringunga qadar ishlov berilgan. Ya'ni un-dan bir necha o'nlab uchirindi (otshep') lar uchirib olingan².

Shunday qilib, yuqorida biz sanab o'tgan er sharidagi barcha qadimiy odamlar orasida eng qadimiysi Olduvey madaniyatiga oid avstrolopiteklar bo'lib, ular arxeologik jixatdan to'da davriga to'g'ri keladilar. geologik jixatdan esa Quyi pleystotsen davri bilan belgilanadilar. 1959 yi-li Tanzaniya`ning Olduvey tog'ini ilk to'rtlamchi qatlamidan qadimgi odam suyagi topilib, unga zindjantrop deb nom berilib, uni yoshi 1,5 million yil bilan belgilangan bo'lsa, 1960- yilga kelib xudi shu Olduvey tog'idan topilgan odam suyagiga prezindjantrop deb nom berilib uni yoshi 1,85 million yil bilan belgilandi. (prezindjantrop so'zi zindjantropdan oldingi odam degan ma`noni bildiradi.) Prezindjantropni « Homaxabilis» ya'ni «bilag'on odam» deb atashdi.

1967- yildan boshlab efiopiyani Omo vodiysida xalqaro ekspeditsiya o'zini qidiruv ishlarini boshlab, 10 dan ortiq qadimiy odamlarni suyak qoldiqlarini topishga muvaffaq bo'ldilar. Bularni yoshi kaliyorgan usuli bilan 2 milliondan 4 million yilgacha aniqlandi. Ammo mehnat qurollari-ni yasashni bilganlarini yoshi 2,1 million yilni ko'rsatdi. Dastlab Luis Liki so'ng uni o'g'li Robert Liki tomonidan 1965 yildan boshlab Keniya mamlakatini Rudol'f ko'li atrofida olib borgan qidiruv ishlari natijisida avstrolopiteklarni 5 milliondan 5,5 milliongacha bo'lgan davrda yashagan suyak qoldiqlari topildi. Ammo bular xali hayvonot dunyosidan insoniyat dunyosiga o'tmagan edilar, ya'ni bular xali mehnat qurollarini yasashni bilmas edilar. Lekin shu ko'l atrofidan Omo vodiysida yashagan va mehnat qurollarini yasashni bilgan avstrolopiteklarga nisbatan 500 ming yil avval mehnat qurollarini yasashni bilgan avstrolopiteklarni qoldiqlari

² Лазуков Г.И. Взаимоотношение географической среды и палеолитического человека. В кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. –М., 1974, с. 30.

topildi. efiopiyani Vest-Gonasidan topilgan avstrolopitekning yoshi hozirgi kunda eng ulug'ini hisoblanib, uni 2,8 million yil bilan belgilangan³.

Yuqoridagi aytilgan fikrlarga xulosa qilib, shuni aytish kerakki Olduvey madaniyatining ijodkorlari xali mehnat qurollarini yasashni bilmagan avstrolopiteklar emas balki, ana shu avstrolopitekning avlodi bo'lgan Noto 'a'Shz (bilag'on odam) lar bo'lganlar. Chunki, bu madaniyatning eng qadimiysini mutloq yoshi Koobi g'ora qarorgoxida 2,6 millionni xuddi shu joyni qadimiyroq gorizontida esa 2,8 million yil bilan aniqlangan № 1470 raqam bilan belgilangan xajmi 800 sm³ ga teng bo'lgan qadimgi odamni bosh suyagi topilgan. Aytilganlarning barchasi Olduvey madaniyatini ijodkorlari tarixini 3 million yil bilan belgilaydi. Lekin bu fikr bilan hamma antropologlar ham kelisha olmaydilar. Ular Olduvey madaniyatini tan olmaydilar. Bu madaniyatni yaratgan «bilag'on odam» larni avstrolopitek-lardan xech qanday farqlari yo'q deydilar. Lekin ko'pchilik paleolit davrining mutaxassisleri Olduvey madaniyatini tan oladilar va uni odam tarixini boshlanishi bo'lgan quyi paleolit davri bilan belgilab, uni kishilik jamiyatini ashell'gacha bo'lgan taraqqiyot yo'li deydilar. Ular bunday kat'iy fikrga kelganlarida Olduvey odamlarini mehnat qurollarini yasaganliklariga va ulardan foydalanliklariga asoslanadilar. Olduvey madaniyatini ijodkorlari odamlar bo'lgan aks xolda ular har xil ko'rinishdagi garchi ko'rinishi sodda bo'lsada mehnat qurollarini bizga meros qilib qoldirmagan bo'lar edilar. Hayvonlar bo'lsa juda oddiy bo'lsada birorta mehngt qurolini yasamaganlar. Chunki ular bunga qodir emaslar. Shuning uchun ham biz bu mehnat qurollarini ijodkorlariga odamlar degan so'zdan boshqa nom bera olmaymiz deydilar. Shuni aytish kerakki avstrolopiteklar ham mehnat quroli sifatida kundalik hayotlarida toshlardan yoki yog'ochlardan foydalanganlar, ammo tabiat qanday in'om etgan bo'lsa shundayligicha. Lekin, «bilag'on odam» lar esa o'zlari foydalanishga mo'ljallagan tosh bo'laklarini yoki yog'och tayoklarni o'zlari uchun qulay shaklga keltirganlar. Xuddi ana shu xolat ular o'rtasiga aniq chegara yoki farqni qo'ygan. Birinchilari

³ Абдулкасимов А.А., Аббасов С.Б. Ландшафтно-экологические исследования Центрального Кызылкума. Самарканд, изд-во СамГУ, 2001.- С. 5;

hayvonlar, ikkinchilari odamlar bo'lganlar. Shuni aytish kerakki Olduvey madaniyatini tan olmovchilar pitekantroplarni xaqiqiy birinchi odamlar deb tan oladilar. Avstrolopiteklar bilan «bilag'on odam» larni tashqi ko'rinishlarida xech qanday fanda yo'q. Pitekantroplarda esa avstrolopiteklarga nisbatan farq katta. Hozirgi odamlarga yaqin xususiyatlar ko'proq deydilar. Ammo ular pitekantroplarni «bilag'on odam»lardan qariyib ikki barobar keyin yashaganlarini, bunday katta davr mobaynida tashqi ko'rinishida ancha o'zgarishlar bo'lishi tabiiyligini hisobga olmaydilar.

Qizilqum cho'li Turon tekisligining katta qismini egallab, Sirdaryo va Amudaryoning oralig'ida joylashgan. U janubdan janubi-sharqqa qarab Zarafshon vodiysi hamda Nurota tog' tizmalari bilan, janubi-g'arbda Amudaryo vohasi bilan, shimoli-g'arbda Orol dengizi va shimol hamda shimoli-sharqda Sirdaryo vohasi bilan chegaradoshdir. Ushbu hududlardagi cho'lning umumiy maydoni 300 ming km². Ma'muriy jihatdan Qizilqumning katta qismi O'zbekistonga, kamroq, shimoli-sharqiy qismi Qozog'iston hududlariga to'g'ri keladi⁴.

Qizilqum cho'li tekis relyefga ega bo'lib, janubi-sharqdan shimoli-g'arbg'a qarab pasaygan va bu pasayish hammasi bo'lib 300-53 m. ni tashkil qiladi. Ammo cho'l relyefi quruq va yopiq havzalar hamda bir-biridan uzoq va balandligi dengiz sathidan 922 m gacha yetadigan tog'lardan tarkib topgan.

Yirik qumli landshaftlar orasidan kuchli buzilgan past bo'yli tog'lar ko'tarilib turadi: Tomditog' (888 m), Quljuqtog' (784 m), Bo'kantog' (758 m), Aristantog' (698 m), Auminzatog' (639 m), Jetimtog' (521 m), Sulton-Uvaystog' (485 m), Kazaxtov (394 m) va boshqalar. Quruq havzali landshaftlar orasida eng yiriklari Oyoqog'itma, Mingbuloq, Qoraqatin hamda Mullali kabilar hisoblanadi.

Buxoro va Navoiy viloyatlaridagi cho'l hududlarni tabiiy-jo'g'rofik rayonlashtirish T.V. Zvonkova⁵ tomonidan amalga oshirilgan. U Qizilqumdagi qumlarni landshaftlarga ko'ra turlash va xaritalashtirish asosida to'rtta tabiiy-jo'g'rofiy bo'limlarga ajratgan: 1) Quyi amudaryo, 2) Shimoliy Qizilqum, 3)

⁴ Абдулкасимов А.А., Аббасов С.Б. Ландшафтно-экологические исследования Центрального Кызылкума. Самарканд, изд-во СамГУ, 2001. - С. 6;

⁵ Звонкова Т.В. Бухарская область. \ \ Природные условия и ресурсы Юго-Западного Узбекистана. – Ташкент, 1965. -С. 56;

Markaziy Qizilqum hamda 4) Janubiy Qizilqum. Ushbu bo'limlarning har biri alohida tabiiy-jo'g'rofiy rayonlarga ajraladi. Masalan, Markaziy Qizilqum bo'limi quyidagi rayonlarga bo'linadi: 1) past va shag'alli cho'l rayoni, 2) yarim cho'l va qoyatoshli Quljuktog' va 3) qumli-gilli, shag'alli va sho'rxokli cho'llar.

Markaziy Qizilqum iqlimining xarakterli xususiyati issiq, o'ta quruq hamda keskin kontinentalligidir. Bunday iqlim sharoitlarining shakllanishi sabablari, birinchidan, Markaziy Qizilqumning o'rtacha va subtropik iqlim poyaslaridagi cho'llar chegarasida joylashganligi va ushbu chegaradosh cho'llarning Qizilqumni katta hajmdagi quyosh nuri hamda termik resurslar bilan ta'minlab turishi; ikkinchidan, atmosfera almashinuvining o'ziga xosliklari va havo massalarining qaytarilishi xarakteri tez-tez tiniq, quruq va kam bulutli ob-havo takrorlanishini ta'minlaydi; uchinchidan, Markaziy Qizilqumning nafaqat kontinental O'rta Osiyo hududlari markazida, balki yirik Yevroosiyo materigi ichkarisida, okeanlardan yiroqda joylashganligidir.

Markaziy Qizilqum iqlimining kontinentalligi ob-havo sharoitlari bilan belgilanadi. Yoz bu yerda juda issiq, iyulning o'rtacha harorati 25-30. Sutkalik, oylik va yillik harorat o'zgarishlari tez-tez bo'lib turishi, mavsumlarning tez-tez almashinuvi, yog'inlarning va bulutlarning kamligi, quyoshli kunlarning ko'pligi, havoning quruqligi va h.k. lar xarakterlidir. Bularning barchasi hozircha o'zgartirib bo'lmaydigan Markaziy Qizilqum iqlimining konservativ xususiyatlaridan biridir.

O'rta Osiyoning shimoli stasionar bosim hududida joylashgan. Shuning uchun O'rta Osiyo cho'llarining, jumladan Markaziy Qizilqumning ham shimolida yil davomida shimoliy shamollar esib turadi: qishda – ko'proq oyiga o'rtacha 4 dan 6,5 m\sek tezlikda, bahorda ham – shimoli-sharqiy tomondan, biroq uning tezligi 7-8 m\sek gacha tezlashadi; yozda – shimoldan shamol o'rtacha 4-6 m\sek tezlikda, ammo ayrim punktlarda u shimoli-sharqiy tomondan esadi.

Markaziy Qizilqum iqlim sharoitlarining o'ziga xosliklaridan biri termik zahiralarning zonalar bo'ylab qat'iy bo'linganligidadir va bu cho'l o'tloqlarida yaydoq chorvachilik qilish uchun muhim ahamiyatga ega. Agar shimolda termik

resurslar 42000 bo'lsa, janubda ular 50000 dan oshadi. Shundan kelib chiqib, Markaziy Qizilqum hududlari uchta termik zonalarga ajraladi: o'rtacha issiq, issiq va juda issiq⁶.

O'ta kontinentalligi va quruqligi sababli Markaziy Qizilqum hududlarida yer usti oqar suvlari deyarli uchramaydi. Hozirgi kunda aholini va chorvachilikni ta'minlaydigan chuchuk suv zaxiralari quduqlar, artezian suvlari va ba'zan sardobalarni tashkil qiladi.

Markaziy Qizilqumdagi cho'l pasttog'lari ham suvsizligi bilan xarakterlanadi. Ushbu kichik tog' tepaliklarida tog' irmoqlari va soylar deyarli uchramaydi. Ko'pchilik past tog'lar qoldiqlarida buloq hamda chashmalar kabi suv manbalari uchramaydi. Tomditog', Bo'kantog', To'xtatog' va boshqa ayrim tog'lar esa bundan mustasnodir va tilga olingan tog'larda turli xil debitli bosimli suv manbalari uchraydi. Qizilqum tog'laridagi va ularning atrofidagi prolyuvial tekisliklarda yer usti suvlari paydo bo'lib turadi, biroq bir vaqtda yo'qolib ketadi. Bu yomg'ir hamda qor-muz suvlaridir.

Yog'ingarchilik mo'l keladigan bahor oylarida tog'lardan mavsumiy jilg'alar oqib tushadi va ulardan may oyidayoq ko'lmaklargina saqlanib qoladi. Ushbu ko'lmaklar namlikka talabchan o'simliklarni hamda bahorda uchib o'tadigan uchuvchi-suzuvchi qushlarga asqotadi.

Tuproq-o'simliklar qatlami va hayvonot olami cho'lning turli xil ko'rinishdagi landshaftli geokomplekslarini tashkil qiluvchi ajralmas qismi hisoblanadi. Boshqa rayonlarda bo'lgani singari, Markaziy Qizilqum sharoitida ham sog' tuproqning tarqalishi relyef hamda geologik tuzilishlar bilan chambarchas bog'liqdir. Bu yerda sog' tuproq tiplarining differensasiyasi va ular turlari suvi oqib chiqib ketmaydigan botiqlarda, qoldiq pasttog'larda, tog'oldi prolyuvial tekisliklarda va shamol ta'siri asosida vujudga kelgan qumli cho'llarda yaxshi namoyon bo'ladi. Shunday qilib, Mingbuloqsoy, Oyoqog'itma, Qoraqatin va boshqa suvi chiqib ketmaydigan quruq havzalarda sog' tuproq komplekslari

⁶ Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Физико-географическое районирование Узбекистана. \\\ Труды ТашГУ, вып. 231. – Ташкент. 1964. -С. 54;

ancha murakkab tuzilishga ega. Yer osti suvlari chuqurroqda joylashadigan barcha baland hududlarda qumli, taqirsimon, loysimon hamda gips aralash kulrang tuproq keng tarqalgan. Yer osti suvlari past hududlarda esa, sho'rxok, nam sho'rxok, solodlar va h.k. lardan iborat sho'rlashgan yerlar shakllangan. Suvlari tashqariga chiqib ketmaydigan havzalarning tik qiya bortlarida sog' tuproq qatlami va o'simliklarsiz yalang'och o'zak jinslar chiqib qolgan⁷.

Cho'ning qumli va qumloq tuproqli sog' tuproqlari uchun genetik gorizontlarga ko'ndalang kesmasi kam farq qilishi xarakterlidir. G'ovak, ba'zi joylarda biroz qotgan chirigan ushbu yerlar gorizontining 10-15 sm qalinligi sariq-kulrang yoki qizg'ish-kulranglarga ega. Qumli va qumloq tuproqli yerlarda chiriganlik foizi nisbatan kam miqdorda⁸.

Markaziy Qizilqumda o'simliklar dunyosini hosil qiluvchi landshaftlar juda katta. Bu yerda vegetasiya mavsumi uzoq, ilk bahordan to kech kuzgacha davom etadi. Shuning uchun Qizilqum cho'lining o'simliklar qoplami uchun yorqin ifodalanganlik jihati va ekologik sharoitlarning mavsumiyliги xarakterlidir. Bu hol Qizilqum o'simliklar qoplaminig asosiy xususiyati hisoblanadi⁹. Geobotaniklar tomonidan Qizilqumda murakkab o'simliklarning 900 turi aniqlangan¹⁰. Markaziy Qizilqumdagi pasttog'lar florasi 560 tur, 263 oila va 48 turkumga mansubdir¹¹. Janubi-G'arbiy Qizilqumda o'simliklarning 580 turi aniqlangan¹².

Cho'ning eng tipik o'simliklaridan biri yarim butali kulrang shuvoq hisoblanadi. Markaziy Qizilqumda ikki xil shuvoq keng tarqalgan: shimolda kulrang shuvoq yoki jusan, janubda esa janub shuvog'i. Shuvoqlar tog'oldi rayonlarida ham keng maydonlarni egallaydi.

⁷ Буцков Н.А., Насыров Я.М. Почвы Юго-Западного Кызылкума. – Ташкент. 1961. -С. 73;

⁸ Буцко Н.А., Муравьева Н.Т. Почвы \ \ Природные условия и ресурсы Юго-Западного Узбекистана. – Ташкент. 1965.- С. 128;

⁹ Закиров П.К. Ботаническая география низкогорий Кызылкума и хребта Нуратау. Ташкент. «ФАН», 1971. -С. 245;

¹⁰ Гранитов И.И. Растительный покров Юго-Западных Кызылкумов. Ташкент, Кн. 2. 1967.- С. 117; Коровин Е.П. растительность Средней Азии и Южного Казахстана. Кн. 1, 2. 1961. -С. 65; 1962.-С. 178;

¹¹ Закиров П.К. Закиров П.К. Ботаническая география низкогорий Кызылкума и хребта Нуратау. Ташкент. «ФАН», 1971.-С. 245;

¹² Гранитов И.И. Растительный покров Юго-Западных Кызылкумов. Ташкент, Кн. 2. 1967. -С. 117; Коровин Е.П. растительность Средней Азии и Южного Казахстана. Кн. 1. 1961.-С. 65;

Markaziy Qizilqum ham, Turon cho'l viloyati singari hayvonot olami turlariga ham juda boydir. Bu holat shu bilan bog'liqki, chunki ushbu mintaka turli mamlakatlar hayvonot olami tutashadigan maydon hisoblanadi. Uning faunasi hind, markaziy osiyo, himolay, o'rtayer, oldosiyo va o'rtaosiyo elementlarini qamrab oladi¹³.

Markaziy Qizilqumda iqlimning, tuproqning, o'simliklar qoplaminig va hatto hududning litologik tuzilishi xususiyatlaridan kelib chiqib hayvonot olami turlarining tarkibi keskin farq qiladi¹⁴.

T.Z. Zaxidov va R.N. Meklenbursev (1969) ko'char qumlarni kelib chiqishiga ko'ra birlamchi va ikkilamchi variantlarga ajratadi. Ushbu mualliflarning ta'kidlashicha, birlamchi ko'char qumlar odam paydo bo'lgunga qadar ham hukm surgan.

Zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti sharoitlarida cho'llashish jarayonlari insoniyat oldida turgan muhim regional va global ekologik muammolardan biridir. Quruq landshaftlarda cho'llashishning rivojlanishi tabiiy hamda antropogen faktorlar bilan bog'liq. Cho'llashish jarayonlarining rivojlanishi quruq hududlarda ekologik mutanosiblikning buzilishi natijasidir.

Cho'llashish jarayonlari Osiyo, Afrika, Avstraliya, Janubiy va Shimoliy Amerika mamlakatlarida keng rivojlangan. YuNEP ma'lumotlariga ko'ra cho'llashish jarayonlarining o'sishi oqibatida dunyoda yiliga yer balansidan 70 ming km² hosildor yerlar yo'qolib boradi.

Sayyoramizda aholining intensiv ravishda o'sishi va qishloq xo'jaligining intensivlashuvi oqibatida insoniyat ilgari yashash qiyin bo'lgan, iqlimi og'ir rayonlarga kirib bordi va bu joylarning tabiiy zaxiralarini o'z faoliyati uchun ishlata boshladi. Hozirda materiklarning 30 % ni tashkil qiladigan arid hududlar ham jiddiy antropogen ta'sirlar ostida qolmoqda. Ushbu hududlarning 80 % qishloq xo'jaligi uchun sug'oriladigan, 170 mln. ga maydoni lalmi dehqonchilikka

¹³ Абдулкасимов А.А., Аббасов С.Б. Ландшафтно-экологические исследования Центрального Кызылкума. Самарканд, изд-во СамГУ, 2001.-С. 42;

¹⁴ Захидов Т.З., Мекленбурцев Р.Н. Природа и животный мир Средней Азии. Т. 1 и 2. 1969, 1971.-С. 65. 78;

va 3,6 mlrd. ga – yaylovlar sifatida foydalanilmoqda. Hozirda arid hududlarda yer shari aholisining taxminan 20 % aholisi istiqomat qilmoqda.

Iqlim, xo'jalikning xususiyatlariga eng kuchli ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillardan biridir. U bevosita (sovuq, iliq, quruq, namgarlik) emas, balki ovchilik va ovchilikning asosiy omillari bo'lgan o'simliklar olami va hayvonot dunyosi orqali ta'sir etadi. Odamning ushbu komponentlarga tobelligi tarix qadimiylashgan sari kuchayib boradi¹⁵.

Iqlimning yoki landshaftlar o'zgarishining muhim belgisi ibtidoiy madaniyatlarning tarqalishi areallarining qisqarishi yoki kengayishi bilan belgilanadi. Iqlim o'zgarishlarining yana bir belgisi madaniyatlar xarakterining o'zgarishi bilan ham belgilanadi¹⁶.

Zarafshon havzasi tabiati tarixi O'rta Osiyoning boshqa hududlaridagi landshaftlar hosil bo'lishi bilan bevosita bog'liqdir. Biroq, Zarafshon havzasining pleystosen va golosen davri paleoiqlimi va paleoekologiyasi yetarlicha o'rganilmagan.

Cho'l hududlarida, jumladan, Zarafshonning quyi oqimida, Amudaryoning o'rta va quyi oqimida, Orol dengizi atroflarida va Kaspiybo'ylarida so'ngi pleystosen va ehtimol, undan keyingi davrlarda ham uncha iliq bo'lmagan, nisbatan nam semiarid (yarim quruq) tipdagi sharoit hukmron bo'lgan. Ushbu namlashuvning xarakterli belgilaridan biri cho'l botiqlarida shamolli errozion chuqurlashuvning to'xtashi va ularda subakval (prolyuvial va ko'l) cho'kmalarning to'planishi bo'ldi. Cho'l botiqlarida so'ngi pleystosen davri plyuvial ko'llarining hukm surganligi haqida ularda ko'l terrasalarining mavjudligi hamda chuchuk suvlarda bo'ladigan mollyuskalar chig'anoqlarining topilishi guvohlik beradi.

¹⁵ Лазуков Г.И. Взаимоотношение географической среды и палеолитического человека. В кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. –М., 1974, с. 19;

¹⁶ Бадер О.Н. Проблема смещения ландшафтных зон в голоцене и археология. – в кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. –М., 1974, с. 225-229;

Atrof muhitning qulay bo'lishi neandertallarning ham tog'li va ham cho'lli hududlariga keng tarqalishiga olib keldi. Qizilqum hududlaridan ham qator muste davri yodgorliklari aniqlangan (Qizilnura, Lavlakon, Kindiktepa va h.k.)¹⁷.

Pleistosenning ikkinchi yarmi sovuq va quruq iqlim sharoitlari hukm surganligi bilan xarakterlanadi. Ushbu arid faza to o'rta golosen davrigacha davom etgan (er. av. 8 ming yilliklargacha). Bu davr "janoq" arid fazasi deyiladi.

Golosen davrida tabiiy muhit va insoniyat jamiyati taraqqiyoti tez suratlar bilan kengayishi va ular orasidagi o'zaro aloqalarning murakkablashuvi orqali sodir bo'ldi.

Markaziy Qizilqumda tabiiy cho'llashish jarayonining rivojlanishi ko'pgina faktorlar ta'sirida sodir bo'lmoqda: geologik, geomorfologik, geoekologik, gidrogeologik, iqlimiy, gidrologik, tuproq qatlami, o'simliklar hamda zoogen faktorlar. Cho'llashish masshtablari zonal, provinsial, regional hamda mahalliy shakllarga ega va ular to'la dog'simon, yo'l-yo'l hamda nuqtasimon xarakterda bo'lishi mumkin¹⁸.

Markaziy Qizilqum tabiiy komplekslarining cho'llashish jarayoniga tarixiy davrdagi iqlim o'zgarishlari katta ta'sir ko'rsatmoqda. Paleoklimatik¹⁹ va paleogeografik²⁰ tadqiqotlar asosida aniqlanishicha, eosen davrida O'rta Osiyo hududlarida o'rmon hamda o'rmon-dasht landshaftlari hukmron bo'lgan. Ushbu landshaftlarning aridlashish jarayoni oligasen davrining o'rtalarida sodir bo'lib, bu davrda progressiv muzlash va iqlim sharoitlarining kontinentallashuvi quchaygan. Pliosen davriga kelib bu jarayon yanada kuchaygan. To'rtlamchi davrga kelib aridlashuv jarayoni yana ham kuchayadi va O'rta Osiyoda cho'l landshaftlari paydo bo'ladi hamda ularning maydoni kengaya boshlaydi.

Muzlik davridan keyin bir martagina iqlim o'zgarishi sodir bo'lgan. Bu davrda iqlim anchayin isiydi va bu isish 2 ming yil davom etgan (7-5 ming yillar muqaddam). O'rta Osiyoning janubi pliosen davrida nisbatan ko'proq arid bo'lgan,

¹⁷ Ранов В.А., Несмеянов С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии. – Душанбе. Дониш, 1973, с. 10-11;

¹⁸ Орловский Н.С. Механизм опустынивания и его последствия // Опыт борьбы с опустыниванием в СССР. – М.: Наука. 1988.-С. 364;

¹⁹ Бudyko М.И. Современное изменение климата. Л.: Гидрометеоздат. 1977.- С. 48;

²⁰ Марков К.К. и др. Четвертичный период. Т. 1. М.: изд-во МГУ. 1965.- С. 235;

biroq taxminan 10300 yillar muqaddam yog'ingarchilikning ko'payishi sababli namlik fazasi boshlanadi. Ammo, 3800 yillar burun yana quruq davr boshlanib, bu iqlim sharoiti kichik o'zgarishlar bilan hozirgi kungacha davom etib kelmoqda²¹.

Hozirda O'rta Osiyoning suvsiz cho'llarida keng tarqalgan daryolar ning quruq o'zanlari ushbu hududlarning qadimgi odamlar tomonidan qalin o'rnashuvi bu yerlarning tabiiy sharoitlari o'tmishda boshqacha bo'lganligidan dalolat beradi.

O'tgan asrning boshlarida qadimda yoki hyech bo'lmaganda golosen davrida O'rta Osiyo tekisliklarida iqlimning o'zgarmaganligi haqidagi fikrlar mavjud edi. Ushbu fikrlar S.P. Tolstov²² tomonidan surilib, A.S. Kes tomonidan himoya qilingan edi²³. Ularning fikricha, qadimgi va o'rta asrlarda insoniyatning ushbu hududlarga migrasiya qilishi tabiiy emas, balki sosial sabablar bilan bog'liqdir va bu jarayonda asosan o'zaro urushlar, feodal munosabatlar va h.k. lar asosiy rol o'ynagan, deb hisoblaganlar. Biroq, sosial inqirozlar ancha keyingi tarixiy bosqichlarda paydo bo'lib, mezolit va neolit davrlariga bu aloqador emas. Shuning uchun aholining ko'chish jarayonlarini faqat ijtimoiy sabablar bilan bog'lash noto'g'ri bo'lar edi²⁴.

Keyinchalik A.V. Vinogradovning tadqiqotlari "yer yuzida O'rta Osiyo tekisliklaridek odamzot tomonidan o'ta zich joylashgan hududlarni topish qiyin va bu holat tabiiy sharoitlar bilan bog'liq edi", degan xulosalarga olib keldi. O'z fikrini tasdiqlash uchun A.V. Vinogradov arxeologiyada ma'lum bo'lgan quyidagi dalillarni keltiradi: 1. O'rta Osiyo cho'llarida aniqlangan va yaxshi o'rganilgan paleolit davri yodgorliklari o'rta paleolitga xosdir; 2. Ushbu hududlarda so'ngi paleolit davri yodgorliklari deyarli aniqlanmagan; 3. Mezolitning oxiri va neolit (10-8 ming yilliklar) davrining boshlarida Qizilqum, Qoraqum, Muyunqum, Shimoliy Qoraqum (Orolbo'yidan shimolroqda), Ustyurt platosi va boshqa joylar demografik portlash oqibatida u yoki bu darajada o'zlashtiriladi; 4. Arxeologik

²¹ Орловский Н.С. Механизм опустынивания и его последствия // Опыт борьбы с опустыниванием в СССР. – М.: Наука. 1988.- С. 364;

²² Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. –М.:Изд. Вост. Литературы, 1962. -С. 321;

²³ Кесь А.С. Палеогеография Аральского моря в позднем плейстоцене и голоцене // в кн. Палеогеография Каспийского и Аральского морей в кайназое. Часть 2. М.: изд-МГУ 1963.-С. 97-106;

²⁴ Трофимов Г.Н., Трофимова Ю.Г. Климатическая ситуация и условия обитания древнего человека на равнинах Средней Азии в голоцене. Ташкент. НУУ. 2006.-С. 216-219;

materiallarning guvohlik berishicha, faqatgina er. av. III ming yillik oxiri va II ming yilliklarda ushbu cho'llardan aholi ko'chib ketishi boshlanadi²⁵. Bunga shuni qo'shimcha qilish mumkinki, ushbu hududlarga odamning ko'chishi mahalliy emas, balki keng miqyosli xarakterga ega.

O'rta Osiyo cho'llarining qadimgi odamlar tomonidan o'zlashtirilishining asosiy omili ushbu hududlarning suv bilan ta'minlanganligidadir. Bunday doimiy suv manbalari bo'lib Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo va h.k.lar xizmat qilgan. Ularning sersuvligi mahalliy hududlarning iqlim sharoitlari bilan chambarchas bog'liqdir. Qizilqum hududlaridagi taqirlar atrofida qadimgi odamlarning yashaganligi sababli, ularni sersuv bo'lganligi va qadimgi daryo o'zanlarining o'zgarib turganligi haqida fikr yuritish mumkin.

Amudaryoning Oqchadaryo, Qoraqamish va Orolbo'yi, Sirdaryoning Janadaryo, Quvondaryo, Qozali bo'g'ozi, Zarafshonning Echkiliksoy va Daryosoy o'zanlari hamda janubda Gujayli, Moxodaryo, Tayqir bo'g'ozlari bo'lganligi aniqlangan. O'rta Osiyo hududlari qadimgi gidrografik tizimining o'zgarishi asosiy sababi daryolar suvi miqdorining o'zgarishidadir va bu o'zgarishlar albatta, iqlim sharoitlari bilan bog'liqdir. Daryolar ketidan odamlar ham ko'chib borganlar²⁶.

O'tgan asrning 50-70-yillarida keyingi sovish bo'lib o'tdi va bu qurg'oqchilining tezlashuviga, atmosfera yog'inlari sonining kamayishi va noregulyarlashuviga olib keldi. Bunday tabiiy holat ekologik zahiralaridan noto'g'ri foydalanish bilan birga O'rta Osiyo va Markaziy Qizilqumning qumli, sho'rxokli, loyli hamda pasttog'li landshaftlarida cho'llashish jarayonining keng taraqqiy qilishiga olib keldi. Cho'l landshaftlari iqlimining aridlashishiga yozgi mavsumda tez-tez takrorlanib turadigan chang va qum bo'ronlari ham katta ta'sir qilmoqda²⁷.

²⁵ Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. М.: "Наука". 1981.- С. 172.

²⁶ Мамедов Э.Д. Изменения климата Среднеазиатских пустынь в голоцене. В кн. Колебания увлажненности Арало-аспийского региона в голоцене. М.: Наука. 1980. -С. 170-175;

²⁷ Абдулкасимов А.А., Аббасов С.Б. Ландшафтно-экологические исследования Центрального Кызылкума. Самарканд, СамГУ. 2001. -С. 113;

E.D. Mamedov va O.V. Zuyevalar tomonidan Qizilqum hududlari uchun golosen davri iqlim o'zgarishlarining jadvali ishlab chiqilgan (1-jadval)²⁸. Quyida biz ushbu iqlimiy tarix bosqichlari haqida qisqacha ma'lumotlarni keltirib o'tamiz va bu Ko'kayoz 1-8 ustaxonalarini davrlashtirish uchun muhim hisoblanadi.

Janoq aridi. So'ngi pleystosenning oxirlarida kaspiybo'yi hududlarida sovuq hamda quruq iqlim sharoitlari hukmron bo'ladi. Ushbu davrning boshlanishi so'ngi vyurmning asosiy bosqichlariga to'g'ri keladi. Kaspiy shkalasi bo'yicha janoq aridi aftidan, so'ngi xvalin hamda mangishloq darlarini o'z ichiga oladi. Ushbu davr hodisalari haqida yozar ekan, P.V. g'ederov: "... yuqori xvalin davri dengizining regressiyasi notekis, sathining o'zgarishidagi ancha davomiy to'xtashlar bilan sodir bo'lgan"²⁹, deb ta'kidlaydi. Bu davrda dengiz sathining pasayishi quruqlikdan oqib tushadigan suv oqimlarining kamayishi va paranishning kuchayishi bilan bog'liq bo'lgan. P.V. g'edorovning fikricha, xvalin davrida iqlim ancha quruq va issiq bo'lgan³⁰. Ammo bu davrning issiq bo'lganligi keyingi yillarda Orol botig'ida olib borilgan so'ngi vyurm bosqichining paleogeografik konsepsiyasi va paleogeografik ma'lumotlar bilan tasdiqlanmadi.

Orol dengizida olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha bu yerdan 7 ta dengiz sathlari aniqlangan va ularning absolyut balandligi 72-73 m. Qadimgi Orol terrasasining balandligi 57-58 m, so'ngi Orol terrasasining balandligi esa, dengiz sathidan 54-56 m ni tashkil qilgan. Bundan tashqari Paskevich bo'g'ozidan olingan kolonkaga ko'ra bu yerda I.G. Veynberg hamda V.Ya. Stellelar tomonidan orol dengizi regressiyasining barqaror va davomiy "paskevich" bosqichi ajratilgan³¹. Paskevich regressiyasining xronologik chegarasi hali aniqlangan emas. Ammo, uning yuqori xronologik chegarasi arxeologik tadqiqotlar yordamida

²⁸ Джуракулов М.Д., Мамедов Э.Д. Геология археологических памятников Зеравшана. Ташкент - Укитувчи-1986. С. 112;

²⁹ Федеров П.В. Стратиграфия четвертичных отложений и история развития Каспийского моря. – труды геол. Ин-та АН СССР, вып. 10. – М.: Изд-во АН СССР, 1957, с. 276;

³⁰ Ўша муаллиф. Подразделение хазарских отложений и их положение в шкале каспийского плейстоцена. – Бюлл. Моск. Общ-ва испыт. Природы. Отдел геологический. 1972. №2. С. 85;

³¹ Вейнберг И.Г., Стеллар В.Я. Позднечетвертичные стадии развития Аральского моря и их связь с изменениями климатических условий этого времени. – В кн.: Колебания увлажненности Арало-Каспийского региона в голоцене. – М.: Наука, 1990, с. 176-1787;

aniqlanishi mumkin. A.V. Vinogradov Qiziqum hududlarida mezolit davriga oid yorqin yodgorliklarining uchramasligiga (so'ngi mezolit davri materiallari bundan mustasno) va aksincha, neolit davri materiallarining ko'pligiga asoslanib ibtidoiy odam uchun noqulay bo'lgan sharoitlardan qulay lavlakon plyuviali bosqichidagi iqlim sharoitlariga o'tish davri (paskovich bosqichini) xronologiyasini er. av. VIII-VII ming yilliklar bilan belgilagan.

A.S. Kesning paleogeografik sxemasiga ko'ra, so'ngi pleystosenning oxiri va golosenning katta qismida Amudaryoning suvlari Sariqamish botig'iga va so'ngra Uzboy bo'ylab Kaspiy dengiziga quyilgan. Orolga esa bu davrida faqatgina Sirdaryogina quyilgan³². G.N. Trofimovning tadqiqotlariga ko'ra, Paskevich davrida Orol dengizi va uning atrofidagi hududlarda muzlik oldi viloyatlariga xos bo'lgan quruq va sovuq iqlim sharoitlari hukmron bo'lgan³³.

Lavlakon plyuvial davri. Nisbatan nam iqlim sharoitlariga ega Lavlakon plyuviali davri haqidagi dastlabki ma'lumotlar 1966 yilda paydo bo'ldi³⁴. Biroq, Lavlakon plyuviali nomi 1972 yilda keng tarqaldi³⁵. Hozirda ushbu plyuvial haqida ko'plab ilmiy nashrlar mavjud³⁶.

Sovuqdan quruq hamda iliq iqlim va nisbatan nam sharoitlariga o'tish bundan 8 ming yillar burun boshlangan. Lavlakon plyuvialining landshaft-iqlimiy sharoitlari Qizilqum va Ustyurtda ibtidoiy odamning keng tarqalishiga olib keldi. Lavlakon ko'li sohillarida mezolit va bronza davrlariga oid yuzdan ziyod hamda shu va undan keyingi davrlarga oid 300 dan ziyod punktlar aniqlangan³⁷. O'ttizdan ziyod topilmajoylar Bo'kantog', Tomditog' va Kopettog' hudularidan

³² Кесь А.С. Палеогеография Аральского моря в позднем плейстоцене и голоцене. – В кн.: Палеогеография Каспийского и Аральского морей в кайназойе. – М.: изд-во МГУ, 1983, с. 103;

³³ Джуракулов М.Д., Мамедов Э.Д. Геология археологических памятников Зеравшана. Ташкент – Укитувчи – 1986. С. 134;

³⁴ Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Комплексные архео-географические исследования в районе Лявляканских озер (Внутренние Кызылкумы). – В кн.: Тезисы докладов пленума института археологии за 1986 г. – М.: 1974, с. 203;

³⁵ Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Стратиграфия четвертичных отложений низовьев Зеравшана и Юго-Западных Кызылкумов в свете новейших геологических и археологических исследований. – Бюлл. Комиссии по научн. Исслед. Четвертичного периода. – М.: Наука. 1972, с. 142-148.;

³⁶ Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Первобытный Лявлякан. Этапы древнейшего заселения и освоения внутренних Кызылкумов. – М.: Наука. 1975. С. 234-255;

³⁷ Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Первобктнкй лявлякан. Этапы древнейшего заселения и освоения внутренних Кызылкумов. – М.: Наука. 1975. С. 234-255;

aniqlangan³⁸. Ushbu topilmajoylarning materiallari xronologik jihatdan er. av. VI-V dan II ming yilliklargacha bo'lgan yirik davrlarni o'z ichiga oladi.

Tubelek aridi. Er. av. III-II ming yilliklarda zamonaviy tipdagi quruq hamda issiq iqlim sharoitlari qaror topadi. Iqlim sharoitlarining yomonlashuvi ko'llarning yo'qolishi yoki sho'rlashuvi, yirik daryolar sistemasining tushkunlikka uchrashi (Amudaryo), eolli jarayonlarning kuchayishiva Qizilqum hamda Ustyurt hududlarida aholi sonining kamayishiga olib keldi. Bu davrning iqlimi monoton arid holatida bo'lmasdan, u yoki bu darajada qurg'oqchiliklar bo'lib turganligi aniqlangan. Bu davrda Sultonsanjar (sanjar) mikroplyuvialining hukm surganligi guvohlik beradi.

Sanjar mikroplyuviali. XIII asrdan XIX asrning birinchi yarmi Yevropa va Shimoliy Amerikada "kichik muzlik davri" nomi bilan mashhur. Kichik muzlik davrida O'rta Osiyo tog'laridagi sovish muzliklar uzunligi va maydonining kattalashuvida o'z aksini topdi va bu XIX asrning birinchi yarmiga kelib o'zining kulminasion nuqtasiga yetdi³⁹. O'rta Osiyoning tekisliklarida sovish, parlanishning kamayishi va ehtimol, atmosfera cho'kindilarining ko'payishi tabiiy jarayonlardagi ko'plab va turli tuman o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Daryolarda suv hajmi ko'paydi. Sirdaryo Orolga hozirgidan ko'ra ikki marta ko'p suv oqizib borgan. Amudaryoning suvlari Sariqamishni va Assak-Audan botig'ini bosib ketdi (57-58 m), natijada Uzboy bo'ylab yana Kaspiyga suv oqib tusha boshladi. Kaspiy dengizining sathi 6-6,5 m ga ko'tarildi.

Termiz kserotermik fazasi. XIX asrning o'rtalarida zamonaviy tipdagi iqlim sharoitlari qaror topadi. Natijada tog'lardagi muzliklar hajmi kichraydi, ko'plab mayda ko'llar yo'qolib ketdi va cho'llashish jarayonlari kuchaydi: tuproq sho'rlashuvi, deflyasiya va h.k.lar.

Shunday qilib, Qizilqumning golosen davri iqlimi tarixi muzlashlar va quruq sharoitlarning kirib kelishining o'zgarishlari davridir. Ushbu iqlim

³⁸ Мамедов Э. Д. Палеоэкология человека каменного века в пустынях Средней Азии. – в кн.: Культура и искусства древнего Хорезма. – М.: Наука. 1981, с. 82;

³⁹ Герасимов В.А. Тенденция развития горных ледников северного полушария в послеледниковое время. – в кн.: Труды высокогорного геофиз. Ин-та, вып. 18. Снег и снежные лавины. – Л.: Гидрометеониздат, 1972, с. 132;

sharoitlari bu hududlarda insoniyat yashab qolishi uchun eng muhim olmillardan hisoblangan.

II BOB. O'rta Osiyoda paleolit davrini o'rganish tarixi.

O'rta Osiyo paleolitini o'rganish 30-yillar oxirida A. P. Okladnikov tomonidan Surxondaryo oblastining Boysun tog'idagi Teshiktosh g'orining qazib o'rganilishidan boshlandi. Xozirga qadar O'rta Osiyo paleolitini o'rganishga bag'ishlangan yuzdan oshiq, maqola, kitoblar va boshqa turdagi nashrlar mavjuddir. O'rta Osiyo paleolitini o'rganish ishlarigoshg natijalari L. P. Okladnikov, X. L. Movius, N. A. Beregovaya, V. A. Ranov, M. Kosimov, P. X. Sulaymonov, N. Toshkenboyev, G. g'. Korobkova kabilarning asarlarida o'z ifodasini topgan.

O'rta Osiyo paleolitini o'rganish Teshiktosh (1938-1939 yy.), Kayroqdum manzilgoxi (1954—1961 yy.), Xo'jagur (1954—1955y.), Koraburi (1957—1964 yy.), Xo'jakent (1958—1959 yy.), Jarquton (1961 —1963 yy.), Zirabuloq; (1971—1972 yy.), Qo'tirbuloq, (1971 — 1972 yy.), Obiraxmat (1962—1970 yy.), Samarqand (1958—1972 yy.) kabi eng muxim yodgorliklarning tadqiq. qilinishi bilan bog'liqdir. Bulardan tashqari keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar tufayli bir qancha yodgorliklar topilib o'rganildiki, ular O'rta Osiyo paleolit davri tarixini mazmunan ma'lum darajada boyitdi. Bunga misol qilib Turkmaniston, Tojikiston, Qirgiziston respublikalaridan, so'ngra Teshiktosh g'arg'ona, Oxangaron vodiylaridan, keyingi yillarda esa Qoraqalpog'istonning Ustyurt o'lkasidan topilgan materiallarni ko'rsatib o'tish mumkin. Xozirgi kungacha qilingan tadqiqotlar natijalari O'rta Osiyo paleolitini davrlashtirish imkoniyatini bergan Ko'pchilik arxeologlarning va bizning fikrimiz O'rta Osiyo paleolitini ilk paleolit, O'rta paleolit va so'nggi paleolit davrlariga bo'lib ko'rsatish mumkin⁴⁰.

Xozirgacha O'rta Osiyo va Qozog'istonda ilk paleolit davriga oid 20 dan ko'pgroq topilma yodgorlik joylari fanda ma'lum. Bu topilmalar O'rta Osiyoniig turli rayonlaridan topilgandir. Ilk paleolit yodgorliklari Turkmanistopdagi Yangadja, Tojikistondagi Qizilqal'a, Kuxipiyoz, Kayroqqum, KaykitOv, Qozog'istondagi Xo'jagur, Olorcha, Qayragoch, Uchko'rgon, Polchan va Janubiy Qozog'istonning Qaratov atrofidag xisobga olingan yodgorliklarni kiritish

⁴⁰ Джуракулов М. Д. Ўрта Осиё ибтидоий археологияси. СамДУ. 1984, 30-бет.

mumkin. Bu topilmalarning yoshini aniqlashda, avvalo tosh qurolni tayorlashda qo'llanilgan texnikaviy uslub xarakter», arxeologik qatlamning saqlanish darajasi, qurollar ichki tashki va umumiy morfologik xususiyatlari xisobga olingandir xammasi bo'lib bu punktlardan 20 nusxa tosh qurollar topilgan bo'lib, ulardan 7 tasi ilmiy izlanishlarda e'lon qilingan. Bu topilmalarning ahamiyati katta. Zotan, ular O'rta Osiyo territoriyasi mustye, O'rta paleolit davriga qadar xam odamlar yashagan maskan ekanligini tasdiqlovchi dalildir. Bu topilm qurollar ,odatda, qayroqdan yasalgan qo'l cho'qmorlar»dan iborat bo'lib, universal tarzda qo'llanilgan. Bunday qurollarning ayrimlari qayroqtoshning sinigidan tayyorlanib, 2—4 yirik qo'pol kertish usuli bilan o'tkirlangan va tulkinsimon tir xosil qilingan. Bu ibtidoiy kishilarning dastlabki qurollari bo'lgan. Bunday qurollarni chaqmoq toshdan xam yasaganlar. Cho'kmorlar qo'lda tutish uchun ancha moslashtirilgan bo'lib odatda qulol sindirib olingan uchburchak tosh siniqlaridan xam yasalgan va kerakli narsalarni chopishga kesishga mo'ljallangan.

O'rta Ooiyoda topilgan bunday qurollarni Yevropaning ashell va ashell davrlariga to'g'ri keladi, desak xato bo'lmaydi. Ilk paleolit davriga oid topilmalar xaqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Yangadja topilmasi. Bu joy Krasnovodsk yarim orolidagi Krasnovodsk Ashxabod temir yo'lining 41-kilometridagi Yangadja va Koratangir stansiyalari O'rtasida bo'lib, bu yerdan A. P. Okladnikov mikok turt dagi ikkita qo'l cho'qmori va bir necha chaqmoqtosh siniqlari, ya'ni qo'pol parakalarni topgan edi. Topilmalar o'z davrining geologik qatlamida saqlanmagan bo'lsada, ular morfologik va toshni qayta ishlash usuli jixatidan ibtidoiy mustye davrigacha bo'lgan kishilar qurollari ekanligi isbotlangan⁴¹.

Qizikal'a topilmasi — shu nom bilan ataladigan qishloq bilan bog'liq bo'lib, Vaxsh daryosining ung qirg'og'idagi Qurg'ontepa shaxridan 12 km masofada joylashgan. A. P. Okladnikov bu yerdan qo'pol qul chuqmori va tosh metiyaga aylangan yogochdan yasalgan qo'l chuqmori xam topgan edi. Topilmalar

⁴¹ Джуракулов М. Д. Ўрта Осиё ибтидоий археологияси. СамДУ. 1984, 32-бет.

Vaxsh daryosi xosil qilgan IV terassaning geologik qatlami tarkibiga oid ekanligi aniqlangan.

Onorcha topilmasi. Markaziy Tyanshan tog' tizmasi miitaaqasidan oqib tushadigan Norin daryosi qirg'og'idan topilgan bo'lib, geologik jixatdan o'z joyidan qo'zg'almagan xolda yotganligi isbotlangan. A. P. Okladnikov bu joydan qayroq toshdan ishlangan chopper, ya'ni bir necha kertish usuli bilan ishlov berish tufayli enliroq tir xosil qilingan qurolni topadi. Bunday cho'qmorlar, odatda, ibtidoiy qo'l boltalarini eslatadi. Bu turdagi qurollar ilk paleolit davrida Xindistonda va O'rta Osiyoda keng tarqalgan.

Polman topilmasi. Bu yodgorlik Qirgizistonning Polman qishlog'igiga yaqin bo'lgan Iyefayramsoy daryosining qirg'ogidan o'lkashunos arxeolog P. T. Konoplya tomonidan topilgan. Bu qurol xam, yuqorida eslatilganidek, qayroq toshdan yasalgan qo'l cho'qmoridan iboratdir.

Kayragoch topilmasi xam chopper quroli sifatida taqdim etilgan. A. P. Okladnikov uni 1954 yilda Xujabaqirgan daryosining qishlog'i yaqinidan 32 li edi.

Uchkurron topilmasi shu nom bilan ataluvchi qishloq bor bo'lib, Isfayramsoyning o'ng qirg'og'ida joylashgandir. Bu yerdan P. T. Konoplya qayroq toshdan yasalgan chopqisimon qurolni topgan edi. U uchburchak 1da bo'lib, ikkala tomoniga yirik kertish usuli bilan ishlov berilgan va qo'lda tutish uchun ancha o'ng'ay qilib yasalgan.

Xujagur topilmasi. Bu topilma Shoximardon va Isfaram daryolari oralig'ida joylashgan. Xujago'r daryosi qirg'og'idan xam shunday ashell davri qo'l chuqmori topilgan Topilma V. A. Ranovning fikricha, qayroq toshlardan ishlangan chopkich quroldan iboratdir. Kuxipiyoz topilmasi. Bu yerdan ikkita chopqining topilgan. Bu yodgorlik Kurg'ontepa shaxridan 55 km janubi-garb tomononda joylashgan. Kayroqqum topilmalari xam qiziqarlidir. Ularga oid qilib A. P. Okladnikov tadqiq qilgan topilmarni ko'rsatish mumkin. Bu yerdan jami 1040 ta tosh ashyoviy buyumlar topib olingan. Ularni o'rganishda Ranovning xizmatlari xam kattadir. Kayroqqumda topilma joylari aniqlangan. Ularning barchasi yuzasidan yig'ib

olingan. Topilmalar tarkibida ashell davri qurollari borligi isbotlangan. Kayqitov topilmasi Tojikistonning Kirkitov tog' etaklarida joylashgan bo'lib, u maxsus uchirilgan chakmoq tosh sinig'idan iborat. Xarakteriga ko'ra muste davrigacha bo'lgan tosh quroldir. Janubiy Qozog'istondagi topilmalar. Keyingi yillarda Qozog'istonning janubiy mintaqalarida keng arxeologik qidiruv ishlari bajarildi va ilk paleolit asrida qiziqarli tadqiqotlar qilindi. Shulardan chatov tizmalari etaklaridan topilgan qurol-aslaxalar diqqatga sazovordir. Bu yerda arxeolog X. A. Alpisi dastlabki qidiruv ishlarini olib borgan edi. Natijada shell-ashell davrlariga taalluqli bir necha tosh qurollari topilib o'rganildi. Shulardan eng qiziqarlisi Buriko'zgan, Tandirqazgan va Turali manzilgoxlardir. Tutali I—V manzilgoxlarining ashell-mustye yerlariga mansub ekanligi isbotlangan. Chaqmoq toshdan yasalgan bu ibtidoiy mexnat qurollari deyarli yer yuzasidan yig'ib olingan. Ma'daniy qatlamlar bu manzilgoxlarda saqlanmagan

Yuqorida tilga olingan arxeologik va O'rta Osiyo va Janubiy Qozog'istonda mustye davriga qadar xam odamlar yashaganligidan dalolat beradi. So'nggi yillarda arxeolog E. Bijanov Qoraqalpog'istonning Ustyurt platosida soxada qiziqarli tadqiqotlar qilindi. Arxeolog M. Qasimov Toshkent Oxangaron vodiysida ish olib borib Ko'lbuloq paleolit makonini o'rgannshda yangi xulosalarga keldi.

O'rta Osiyo va Qozog'iston ilk paleolit davri topilma qarorgoxlari materialarning ko'rsatishicha, b)g'orda qayroqtoshdan ishlangan qurollar madaniyati mavjud bo'lib, bunday qurollar yaqin chegaradosh mamlakatlar bo'lgan Xindiston va Xitoy territoriyalaridan topilgan qurol yasash uslubi madaniyatiga o'xshashdir. Ibtidoiy qayroqtosh qurollar madaniyatining xususiyati shundaki bu qurollar oddiy qo'l cho'qmorlaridan uzunroq yasalishi bilan farq qiladi. Bularning uch qismi enli, yalpoqroq bo'lib 2—4 yirik kertish usuli bilan o'tkirlangan va qo'lda tutish xamda ishlash uchun qulaylikka ega bo'lgan. qayroqdan yasalgan qurollarning, ilmiy axborotlarga ko'ra, Xindistonning shimoli-g'arbidan Soan madaniyatida ko'proq uchratish mumkin. Bu madaniyat Yevropaning shell-ashell davriga to'g'ri keladi. Bu tarzda yasalgan qurollar bilan

qo'l cho'qmorlari O'rtasidan farq, qiluvchi tipologik xususyatlar hozirgacha saqlanish darajada aniqlanganicha yo'q. Bu arxeologlarimiz oldida turgan problemalardan biridir.

Topildiq qurol-aslahalar, asosan, chaqmoqtoshdan biriga . Bu kolleksiya tarkibida tosh paraqasidan qoplangan pichoqsimon qurollar katta bo'limni tashkil etadi. Topilmalar ichida randasimon qurol, qirg'ich, shzatngi kabi qurollar qiziqarlidir. Ayniqsa, bilan nukleyidlar ko'plab topilgan bo'lib, ulardan turli qurollar yasash uchun pichoqsimon paraqalar ajratib ishlangan.

Obirahmat manzilgoxidan qo'lga kiritilgan ma'dali topilmalarining O'rta Osiyo, ayniqsa, Zarafshon daryosi mustye yodgorliklariga o'xshash ekanligi ilmiy jihatdan isbotlandi.

Shuni qayd qilish zarurki, O'rta Osiyo territoriyadan topilib o'rganilgan paleolit makonlari tarkiida Obirahmat va Og'zikichik yodgorliklari moddiy madaniyat qoldiqlariga mo'ljallangani bilan alohida ajralib turadi. Bu makonlardan juda ko'p qurol-aslaxalar topilgan, Iskni ular uncha turli-tuman emas. Bu borada O'rta Osiyo mustye davri Yevropa va Old Osiyo O'rta paelolit madaniyatidan farq qiladi. Bu esa O'rta Osiyo mustye davri madaniyati — jaxon madaniyatining mal'um bir qismi ekanlngini ko'rsatadi.

Yuqoridagilardan tashqari, Toshkent oblasti territoriyasida topilib o'rganilgan muxim topilmalardap chpa Kuqisim manzilgoxi va Qoraqamish topilmalarini ko'rsatib o'tish o'rinlidir.

Keyingn yillarda, bu atrofda Toshkent shahrining 2000 yilligi munosabati bilan keng arxeologik qidiruv ishlari bajarildi va bir necha paleolit qarorgox-lari ro'yxatga olingan. Bu yerlarda tadqiqot ishlari davom ettirilmoqda.

Zarafshon O'rta Osiyoning qadimiy azim daryolaridan biri bo'lib voxaning xayot bulog'i bo'lib kelgan. Keyingi qirq yil davomida o'tkazilgan arxeologik ilmiy-tadqiqotlar tufayli voxada moddiy-madaniyat yodgorliklarinng barcha taraqqiyot bosqichlariga oid turlari mavjud ekanligi yana bir bor isbotlandi. Eng muximi shundaki, Zarafshon vodiysida odamzod ilk mustye davridan boshlab

yashaganligi va o'z davriga nisbatan yuksak madaniyat barpo etganligi ilmiy jixatdan isbotlandi.

Zarafshon vodiysining paleolit davri xaqidagi ma'lumotlar 30-yillarning oxiridan boshlab ma'lum bo'ldi. Samarqand shaxrining bolalar istiroxat bog'i territoriyasida, Chashmasiyob darschasi irmog'ining ulug' qirog'og'ida (keyinchalik Komsomol ko'li nomi bilan yuritilganligi joyda) birinchi bor 1939 yilda, ko'l inshooti qurilishi davomida, ibtidoiy kishilarning tosh qurollari, xayvonlarning suyak qoldiqlari topilgan edi. 1940 yilda esa bu dargoxdan pastroqda G. V. Grigoryev tomonidan ikkita tosh sixchasn topildi. 1947 yildan boshlab arxeolog D. P. Lev raxbarligida faol ishlagan Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universiteti arxeologiya ekspeditsiyasi voxadagi ibtidoiy tarixini o'rganishda katta yutuqlarga erishdi, ya'ni ibtidoiy jamiyat tarixshunosligining barcha taraqqiyot davrlariga mansub makon va qarorgoxlarni topib o'rganishga muvaffaq bo'ldi⁴².

Keyingi yillarda shaxar qurilishi bilan bog'liq obyektlar kam tadqiq qilinib, jumladan Registon maydoni, Siyob daryosining qirg'oqlari, Afrosiyob territoriyasida Darg'om kanali qarorgoxlarida xam paleolit davri topilmalari qo'l ga kiritildi.

Ayniqsa, bu borada Omonqo'tondagi topilmalarni o'rganish neanertal odamning qanday tabiat zamondoshi bo'lganligini bilish konPyatini berdi. Ma'lum bo'lishicha, mustye davrida mintaqada alqar, burut, kul rang ayiq kabi xayvon yashagan, turli o'simliklar mavjud bo'lgan, Gordaya alqari, qulon, surka, jayra va dasht toshbaqalari suyak qoldiqlari ko'plab topildi. O'sha zamonlarida yerlar tekislikdan iborat bo'lgan. Ibtidoiy odamning ov va terimchilik orqali tirikchilik qilishga sharoit bo'lgan.

Qo'tirbuloq makonidan ibtidoiy buqa, buxoro buqasi, qulon va boshqa xayvon qoldiqlari, Samare yuqori paleolit makonidan yovvoyi ot, buqa, tuya, kabi xayvonlarning suyaklari ko'plab topildi. Bu jonivorlar ibtidoiy odamlarning ov obyektlari bo'lgan. Xullas, makon va qarorgoxlardan topilib o'rganilgan

⁴² Джуракулов М. Д. Ўрта Осиё ибтидоий археологияси. СамДУ. 1984, 48-бет.

xayvonot dunyosi qoldiqlari shuni tasdiqlaydiki, Zarafshon vodiysi pleyst oqyen davrida tabiiy va jixatdan kishi yashashi uchun juda qulay bo'lgan bu hozirgacha tabiiy va iqlim jixatdan keskin o'zga bo'lmaganligi ilmiy asosda isbotlangan.

Zarafshon voxasida hozirgi vaqtda mustye davriga oid bir necha makonlar topilib o'rganilgan. Umuman mintaqada paleolit davri yaxshi o'rganilgan. Bu teritoriyada Samarqand Davlat universiteti arxeologiya O'zbekiston g'anlar akademiyasi Arxeologiya instituti xodimlari keng ko'lamda tadqiqot ishlarini bajardi fan uchun qimmatli ma'lumotlarni qo'lga kiritdi Omonqo'ton, Takalisoy, Gurdara g'orlarining ochilishi Qo'tirbuloq, Zirabuloq makonlarining o'rgansh shular jumlasndandir. Bu yodgorliklarning ayrim xaqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Omonqo'ton makoni. Bu — g'or turidagi neandertal odamlarning makoni bo'lib, Urgut rayonining Omqo'ton qishlog'i yaqinida joylashgan. Yodgorlik 1947 D. N. Lev raxbarligida SamDU ekspeditsiyasi tomonidan kashf qilindi. Makon 1947—1957 yillarda o'rganildi. Arxeologiya qazish ishlarida tarix fa ning studentlari faol qatnashdi.

Omonqo'ton g'oridan xammasi bo'lib 37 ta tosh qurol topilgan. Shulardan 2 tayen yaxshi ishlangan qo'l sixchalari 2 tasi qirg'ichsimon qurollar mustye davri knigami ning did bilan toshni qayta ishlash uslubini ko'rsatadi. Qurollarning ayrimlari randasimon bo'lib, xam tosh paraqalaridan yoki otsheplardan yasalgan. (nish texnikasi paraqalarning astar qamda ust toshdan bajarilgan. Natijada qurol tig'lari arrasimon, to'lqinsimon bo'lib chiqqan. Kolleksiyada randasimon paraqalardan ishlangan qurollar xam mavjud bo'lib, ularning ikkala tomoniga ishlov berilgan qurollar nayza tig'i sifatida va pichoq sifatida xam qo'llanilgan. Shunindek, tosh qurollar, teshgichlar va keskich qurol xam topilgan.

Arxeolog N. Toshkenboyev Omonqo'ton materiali bilan qisman tanishgan xuddi, bu yodgorlikni O'rta paleolit tipining so'nggi davriga oid degan fikrni bildirdi. Omonqo'ton g'orini ko'p yillar tadqiq qilgan atoqli arxeolog D. N. Lev omonqo'tonlik ibtidoiy kishilarning qurol yasash texnikaviy uslub madaniyati

o'zining barcha xususiyatlariga ko'ra, ilk va rivojlangan mustye davriga mansub, deb hisoblaydi. Yodgorlik Teshiktosh, va Qo'tirbuloq makonlariga ancha yaqindir.

Omonqo'ton g'orining ilmiy ahamiyati bu ishlardan topilgan xayvonot dunyosi qoldiqlariga xam bog'liqdir. Xozirgacha O'rta Osiyo teritoriyasidan topilgan va yaxshi o'rganilgan bironta makon va qarorgoxlardan bunda yaxshiboy material topilganicha yo'q. Yuqorida qayd etilgandek, to'plangan materiyallar O'zbekistonning janubiy qismidagi, jumladan Zarafshon voxasining pastrog'idagi iqlim va tabiiy sharoiti xaqida fan uchun zarur materiallar bor.

Takalisoy g'orining mustye davri qarorgoxi bo'lib, 1952 yilda D. N. Lev tomonidan tadqiq qilingani edi. Qarorgoh Omonqo'ton g'origa yaqin joylashgan. Bu yerdan bir necha chaqmoqtosh spiniklari, ishlov berish uchun tosh xom ashyolari, gulxan izlari, xayvon suyaklarinnng maydalaridan topilgan. G'orda neandertal odamlari vaktincha yashagan bo'lishlari kerak. Topilmalar tarkibida uchburchaksimon uzun paraxa mavjud bo'lib, uning yon tomonlari kertish usulida o'tkirlangan pichoqsimon quroldir. Bu yerdan topilgan tosh paraqalar va otsheplar gardishsimon va prizmaga o'xshash nukleuslardan ajratib olingan. D. N. Lev bu texnikaviy uslubga asoslangan topib, qarorgox mustye davrining so'nggi bosqichlariga mansubdir, degan xulosaga keladi Demak, Omonqo'ton va uning atrofida neandertal odamlari mustye davrinnng boshlaridan uning oxirgi bosqichlariga qadar uzluksiz yashaganlar.

Takalisoy g'oridan topilgan tosh ashyoviy materiallarining ishlov berish texnikaviy uslublari Qo'tirbuloq makoniga o'xshash bo'lib, bu xam Teshiktosh madaniyati doirasiga kiruvchi yodgorliklardan xisoblanad Topilmalar Zarafshon tof tizmasining arxeologiyasi jixatidan istiqbolli ekanligini ko'rsatadi.

Keyingi yillarda O'zbekiston g'anlar akademiyasi Arxeologiya instituti olimlari Zarafshon daryosi O'rta xavzasidagi paleolit yodgorliklari o'rganilgan qidi tait va o'rganishda muxim yutuqlarga erishdilar ulardan Qo'tirbuloq va Zirabuloq makonlari katta va muhim ahamiyatga egadir.

Qo'tirbuloq makoni ochiq joydagi qarorgoxlardan biridir. Mustye davrida kishilar faqatgina g'orlar- boshpana sifatida foydalanmasdan, balki chashma

sifatlarida, daryo qirg'oqlarida ham oddiy uy-joy qurib yashaganlar. Dastlabki yarim yerto'la va chaylasimon uy-joy qoldiqlari bizgacha saqlanib kelmagan bu manznlgo'xlarning o'rganish asosida kishining sun'ny ravishda boshpana qura bilish va dasht cho'llarda yashashga o'tganligi xaqida xamda odamlarning asta-sekin ov va terimchilik uchun qulay territoriyalarga tarqala borishi xaqida ilmiy xulosalar yasash mumkin.

Qo'tirbuloq Samarqand shaxridan 100 km g'arbda, Zirabuloq tog' tizmasining shu nom bilan yuritiladigan chashma bo'yida joylashgan. Bu qarorgox birinchi bor arxeologiya institutning Yu. g'. Buryakov raxbarligidagi O'rta Zarafshon ekspeditsiyasi tomonidan 1971 yil ro'yxatga olingan bo'lib, keyinchalik arxeolog I Toshkenboyev tomonidan tadqiq qilindi va natijada ko'plab tosh topilma ashyolari va xayvonot dunyosi qoliplari to'plandi. Aniqlannshnicha, makon besh madaniy g'or og'zidan iborat. Topilmalar turlari va texnologiyasi vaqtdan bir davrga, ya'ni mustye davriga mansub tipi aniqlandi. g'il, ot, buqa, qulon va buxoro shonlarining qoldiqlari topildi. Makon atrofi ovchilik va boshqa turli ozuqalarga, terimchilik qilish-qulay region bo'lgan.

Qazilma ishlari mobaynida topilgan tosh qurollardan tashqari o'choq va gulxan qoldiqlari, chugil toblangan xayvon suyak qoldiqlari mavjud. Makon lchlari qurol ishlab chiqarish uchun xom ashyoni Zarafshon daryosi qirrg'oqlaridan xamda makonga yaqin bo'lgan chmaqmoqtosh konidan olganlar. Litologiya materiali 10 lig nusxadan ko'proqni tashkil etadi. Barcha topilmalar asosan chashma atrofidan yig'ilgan. Demak, bu yerni chashma mustye davrida mavjud bo'lgan va ayiqlarga qadar odamzod qadamjoyi bo'lib kelgan. Qizig'i shundaki, ko'pgina tosh qurollar va toshni lira ishlashda xosil bo'lgan chiqindilar asosan o'choq, gulxan qoldiqlari atrofida uchraydi. Demak, ibtidoiy kishilarning qurol yasash ustaxonalari gulxanga yaqin joylarda bo'lgan.

Ma'lumki, ibtidoiy kishilar ayrim chaqmoqtosh bo'laklarini olovda qizdirib, suv sepish usuli bilan toplatib, zarur nukleuslar tayyorlashganlar. Keksa us-talar o'z tajribalarini yoshlarga o'rgatganlar. Shuni qayd qilib, neandertal odamlar gulxan va o'choqlar atrofida yashashgan. Ular ov o'ljalarini olovda

pishirganlar, isinishgan, hayvon terilaridan kiyim-bosh tikishgan, qurol yasashgan. Olovdan ov qilish va yaxshiy xayvonlardan saqlanishda xam foydalanganlar.

Qo'tirbuloq neandertal odamlari turli ov qurollariga ega bo'lgan. Tayoqlarning uchlarini olovda toblab tir chiqarganlar va bunday asboblarni nayza sifati da xam qo'llanilgan. Bu yerdan palaxmon toshlari topilgan. Demak, mustye davrida kishilar mexanik yo'l bilan tosh irrg'itadigan oddiy qurollarni kashf qilgan ekan.

Keyingi yillarda tosh topilmalarni trayesalogik metod asosida ularning tirikchilikda qollanish funk qiylarini aniqlash usullari sovet arxeologiya fanida muxim voqyea bo'ldi. Bu metod tufayli arxeologiya fani katta yutuqlarga erishdi. Bunday laboratoriyalar Moskva va va Leningraddagi SSSR g'anlar akademiyasi Arxeologiya institutlari qoshida mavjuddir. Bu metod bi lan qurol aslahalarning funksiyalarini belgilash va laboratoriyalar tashkil qilishning tashabbuskori sovet arxeologi S. A. Semenov (Leningrad) bo'lgan edi Ayni vaqtda uning izdoshlari va shogirdlari bu soxada muvaffaqiyatli ish olib bormoqdalar.

Qo'tirbuloq makonida topilgan qurol-aslahalar o'zining ishlab chiqish texnikasi va qurol turlariga asosan Obiraxmat va Teshiktosh madaniyatiga o'xshashdir. Makshning barcha qatlamlaridan topilgan ashyolar bir davrga, ya'ni mustye madaniyatiga oid bo'lib, bu yer da levallua texnika uyelubini kurish mumkin. Qurollar asosan paraqalar va otsheplar zaminida yasalgan Qo'tirbuloq industriyasining boshqa makonlaridan farqli xususiyatlari mavjud. Bu asosan, qurollarni kertish usulida o'tkirlashning bir tekis emasligidadir qurollarning deyarli ko'pchiligi qo'polroq otshepla shaklida yasalgan. Bu qurollar tarkibidan universal qurollar katta o'rin olgan.

Topilmalar tarkibida gardishsimon va yarim prizma shaklidagi nukleuslar, qyrrichlar, paraqalar xamda sheplar zaminida ishlangan turli keskich va randa simon qurollar, nayza tig'lari, sixchalar uchraydi. Hukleuslardan tosh paraqalarni uchirib olish usuli levullua texnikasini eslatadi. Umuman, bu yerda qurol shlab chiqarishda Qo'tirbuloqdagidek levalluamus texnikasi madaniyati namoyon bo'ladi.

Makondan topilgan tosh ashyoviy topilmalar Qo'tir buloq madaniyatiga juda o'xshash bo'lib, mustyening eng rivojlangan etaplariga mansubdir. Qizig'i shundaki, topilgan industriya tarkibida yuqori paleolit davriga oid qurollarning namunalari bor. Bu tosh qirg'ichlardan iboratdir. Demak, Zirabuloq makoni Qo'tirbuloqdan keyinroq davrda tashkil topgan (bo'lib, bu yerda tosh qurollarni ishlab chiqarish texnikasi siningek doimiy takomillashib borishini, xullz mustye davriga nisbatan yuksakroq madaniyat darajasiga o'tish evolyutsiyasini yaqqol kuzatish mumkin.

Gurdara qarorgoxi mustye davriga oid pop turidagi yodgorlik hisoblanib, Arxeologiya institutini A. Asqarov xabarligidagi otryadi tomonidan 1966 yilda birinchi marta kuzatilgan edi. Bu makon keyinchalik N. Toshkenboyev tomonidan tadqiq etilgan. g'op 31 rafshon tor tizmasining shimoliy yon bag'rida, Samarqand shaxridan 75 km janubi-sharqda joylashgan. Yodgorlik Urgut rayonidan topilgan mustye davri kishilari manzilgoxlaridan biridir. Bu yerdan gardish shaklidagi nukleusdan uchirib olingan tosh yenniqlal va qirrich topilgan. Ular Qo'tirbuloq makoning yuqori qatlamidan chiqqan tosh buyumlarga o'xshashdir. Bu yerda qazish va tadqiqot ishlarini davom ettirish ko'zda tutiladi.

Xullas, Zarafshon voxasidagi ayni kungacha o'rganilgan mustye davri yodgorklari o'zining ishlab chiqarish texnika uslubi jihatidan Obiraxmat mada yatiga yaqin o'xshashdir. Bu jarayon yuqorida aytilganidek, avvalo toshni paraqalashda levallua xususiyatlari mavjudligida namoyon bo'lgan.

Shunday qilib, O'rta Osiyo mustye davrining hozirgi pkkn doirada rivojlangan madaniyat mintaqalar bo'lish mumkin. Birinchisi o'ziga xosmahalliy madanyat asosida rivoj topgan madaniyat. Bu asosda vallua texnikasining mavjudligi Ikkinchiin qatlamli Ko'lbuloq madaniyatiga kiruvchi arra tish bir meyorda emas, balki tishli texnika asoslangan.

Arxeologik tadqiqotlar natijasida O'rta Osiyoning ko'pgina rayonlarida so'nggi paleolit davriga taalluqli yuzga yaqin topilma yodgorliklar xisobga olindi. Bu yodgorliklar faqat uchtasida planli ravishda qazish ishlari bajarildi. Ularga Samarqand makoni, Xo'jagur Shugnov makolari kiradi.

Yuqorida ko'pincha tilga olingan to'plamalarning ahamiyati katta bo'lib, ular mustye davridan so'nggi paleolit davriga o'tish jarayoning, qolaversa madanpyatpmizning uzluksiz rivoji, taraqqiyotning isbotlovchi muhim ilmiy echmidir.

Arxeologlar A. P. Okladnikov, P. P. Bornsovskiyalar kampeneton territoriyasida tadqiqot ishlari olib borish, Krasnovodsk yarim oroli rayonida bir necha so'nggi yilgi kishiilari qarorgoxlari topib o'rganishga asos bo'ldilar. Shulardan, Yangadja I va Yangadja pomp bilan yuritilgan yodgorliklar qiziqarli misollar berilgan⁴³.

Yangadja I ning asosan ilk paleolit davriga oidligi yaqinda yuqorida to'xtalgan edik. Yangadja II yodgorligi so'nggi paleolit davriga oiddir. Bu yerda tosh qurollardan tashqari, qurol ishlab chiqarish ustaxonasi borligi anqlandi. A. P. Okladnikovnmng fikricha, pishgan tosh qurollar so'nggi paleolitnmng rivojlanish bosqichiga oiddir. Topilgan tosh qurollar tarkibi nukleussimon qirg'ichlar, paraqalardan ishlangan cho'qmoqsimon qurollar qiziqarlidir. Bu qurollarning janubiy Tojikiston territoriyasidagi makonlarning pilmalariga o'xshashligi bor. Bunday qurol-aslaxalar Shimoliy Afg'onistondagi Qorakamar g'oridan qazib olingan Xo'jagur, Qizilsoy va boshqa qarorgox hamda aщell topilmalar so'nggi paleolitinig oxirgi taraqqiyot pog'nalariga oiddir.

Xo'jagur makoni Isfara daryosining o'ng qirg'og'idagi Charku qishlog'ning janubrog'ida, Qirg'iziston territoriyasida joylashgan. Yodgorlik 1954—1955 yillarda A. P. Okladnikov tomonidan tadqiq qilingan Topilmalarni uzunchoq paraqalar va otsheplar asosida tayyorlangan qirg'ich qurollar tashkil qiladi. Topilmalar ichida pichoq tig'iga o'xshash qurollar ham mavjud. Makonda madaniy qatlam saqlanmagan. Topilgan qurollar yuqori sifatli chaqmoqtoshdan yasalgan. Maxsus qurol-uskunalaridan burg'u, teshlich ka{ asboblar qiziqarlidir. Ular ko'pincha, Yevropa va O'rta Osiyo so'nggi paleolit makonlaridan topilgan «chopqi pichoqlar»ga o'xshash.

⁴³ Джуракулов М. Д. Ўрта Осиё ибтидоий археологияси. СамДУ. 1984, 61-бет.

Qizilqal'a II manzilgoxi ham Vaxsh daryosini o'ng qirg'og'ida, Uratapa shaqidan 12 km uzoqlikda joylashgan. Bu yerdan so'nggi paleolit qurollari bilan bir qatorda ilk paleolit davriga oid topilmalar qulga kiritilganligi haqida yuqorida gapirilgan edi. Yodgorlik A. P. Okladnikov tomonidan tadqiq qilingan. Topilgan nukleuslar, ulardan ko'chirib olingan paraqalar, yasalgan qurollar paleolitning rivojlangan oxirgi pog'onalariga oiddir.

Bo'zsuv topilmalari. Ma'lumki, Shimoli-g'arbiy Tyanshan tog' tizmalari Toshkent voqasiga kelib tutashadi. Tog' etaklarida, umuman, voxaning bir necha joylarida so'nggi paleolit topilmalari ro'yxatga olingandir. Shulardan Bo'zsuv kanali bo'ylaridan topib olingan tosh ashyoviy buyumlar qiziqarlidir. Bu yerda dastlabki kuzatish ishlarini o'lkashunos, arxeologi xavaskori G. g'. Parfenov olib borgan edi. Bu esa keng ko'lamda qidiruv ishlari olib borishga zamin yaratadi. Natijada A. Y. Okladnikov; P. X. Sulaymonov, M. R. Qosimov va boshqalar bir necha paleo-ning makon va qarorhlarini topdilar. Bo'zsuv qirgoqlaridan qurilish ishlari tufayli yer yuzasiga chiqib qolgan, sochilib yotgan tosh ashyoviy buyumlar yig'ib olingan. Ayrim punktlar, hatto mustye davriga oid qurol-aslaxalardan nayza tig'lari, tosh paraqadan ishlangan munchoqlar, randa, qirg'ichlar va nukleuslar qiziqarlidir. Ibtidoiy odamlarning ov obyektlari bo'lgan xayvonlar suyak qoldiqlari ham o'sha davr tabiati, iqlimi sababli masalalarni yorithishda manba bo'lib xizmat qiladi. Masalan, topilgan qadimgi ot suyaklari qoldiqlari I) V. Chsrinqova tomonidan laboratoriya ishli bilan analiz qilinganda, bu xayvonlar bunday 38 ming yillar avval yashaganligi aniqlangan.

Ko'lbuloq makoni. Biz bu haqda O'rta paleolit yodgorliklarni o'rganganimizda qisqacha to'xtalib o'tgan bo'lardik. Ko'lbuloq yirik ko'p qatlamli yodgorliklardan bo'lib, bu yerda ilk paleolitdan uning so'nggi davrlarigacha bo'lgan madaniy qatlamlar ochilgan. Uning tadqiqotchisi M. R. Qosimovning fikricha, Toshkent vohasda, Ohangaron vodiysida unga teng keladigan yodgorlik hozircha topilganpcha yo'q. Bu makon keng Toshkent terri toriyasini o'z ichiga olgan Ohangaron daryosining o'ng qirog'idagi g'blpk

qitlotdan 5 km shimoli-g'arbroqda joylashgan. Bu yerda M. R. Qosimov bir necha yildan buyon tadqiqot ishlarini olib borib, makonning pastki qatlamlari ashell-mustye, mustye va yuqori qatlamlarini so'nggi paleolitga mansub, degan xulosaga keldi.

Tadqiqotchilarning ma'lumotiga ko'ra, bu yerdan kolleksiyaning katta qismini nukleuslar tashkil etadi. Ibtidoiy odamlar bu davrga kelib tosh paraqalarni tasmollab emas, balki dona tosh vositasi bilan bo'laklardan ajratib olishni o'rganganlar. Uning moqiyati shundaki, endi kishilar bu texnika usuli bilan epatchilligi o'zlarining xoqlagan shakldagi paraqani nukleusdan ajratib olish imkoniyatiga ega bo'lganlar. Endi avvalgi qo'pol, uchburchaksimon otshey va paraqalar o'rnida prizma, uzun, tomonlari turli paraqalar sindirib olish texnika yo'lini o'zlashtirganlar va ulardan foyda beruvchi zaruriy qurollar ishlab chiqarganlar. Masalan, tosh pichoq, teshgich qurollar, randa, qirg'ichlar, nayza tig'lari kabilar. Ayniqsa, bu davrda hayvon suyaklaridan qurol ishlab chiqarish yo'lga quyilgan. Ular uy-joylari odatda keskich, ya'ni gazan qurollar bilan yo'nib yasaganlar. Yuqorida qayd etilgan qurol namunalari makondan ko'plab topilgan. Tadqiqotchilarning dastlabki xulosalarida Ko'lbuloq makoni qurol yasash uslubining Samarqand va Tojikiston so'nggi paleolit yodgorliklariga yaqinligi borligi ta'kidlangan.

Ko'lbuloq makoning xususiyati, bu yerda ilk palsolntdap uning so'nggi davrlariga oid ashyoviy dalillar mavjudligidadir. Demak, Oqangaron vohasining qadimgi madaniyat markazlaridan biri bo'lgan. Bu yerda mavjud bo'lgan chaqmoqtosh qatlamlari esa odamlarga qo'l kelgan. Ov qilish, terimchilik mashg'ulotlari bilan shug'ullanish uchun sharoit yaxshi bo'lgan. Bu faktorlar ibtidoiy odamlar turmushida ma'lum rol o'ynagan.

Ma'lumki, qardosh Tojikiston territoriyasida paleolit davrinigp o'rganish ishlari L. P. Okladnikov raxbarligida 1954 yildan boshlab yo'lga qo'yilgan edi. Keyinchalik uning shogirdlaridan biri 13. L. Ranov bu soxada yirik ixtirolarning muallifi bo'lib qoldi. Bu masala asosan ilk va O'rta paleolitini o'rganishga taalluqlidir.

So'nggi paleolit masalasiga kelganda, Tojikiston territoriyasida hozircha bu davr yodgorliklari ozchilikni tashkil etadi. Shunday bo'lsa-da bu soxadagi topilmalar haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Xuroyigon topilmasi. Bu punkt Dushanbe sharqigacha 15 km shimolroqda joylashgan bo'lib, V. L. Ranov tomonidan o'rganilgan. Aslida bu yerdan bittagina so'nggi paleolit kprgichchasp topilgan bo'lib, u uzunchoq tosh pa-raqa asosida yasalgan.

Shugnav makoni V. A. Ranov tomonidan tadqiq qilingan. Makon ko'p qatlamli yodgorlikdir, u shu nom bilan ataluvchi qishloq yaqinidan topilgan bo'lib, Yaxsuv daryosi xavzasidagi terrasada o'rnashgan. Makondan 4000 gl yaqin tosh ashyoviy topilmalar yig'ib olingan. Madaniy qatlamlarning barchlepdap ko'pgina tosh buyumlar, hayvon suyak qoldiqlari va gulxan izlari topilgan. Topilmalarning barchasi bir davrga, ya'ni so'nggi paleolitga mansubdir. Xayvon qoldiqlari ichida ot suyagi asosiy o'rinni egallaydi. Uning namunasi Teshiktosh g'oridan va Samarqand makonidan ham topilgan.

III BOB. Eng qadimgi davrda odamzod madaniy hayoti va turmush tarzi.

Endigi asosiy maqsad va vazifamiz Markaziy Osiyo hududida yashagan eng qadimiy ajdodlarimizni 1 million yillik tarixini o'z kasblarining haqiqiy fidoiylari bo'lgan arxeolog olimlarimizni qo'lga kiritgan yutuqlariga suyangan xolda imkon qadar tushunarli qilib, bayon qilishdan iborat bo'ladi. Markaziy Osiyo hududidagi eng qadimgi aj-dod-larimizni ilk tarixini yorituvchi ajoyib arxeologik yodgorlik bu Qirg'iziston Respublikasi bilan O'zbekiston Respublikasini chegarasida aniqrog'i g'arg'ona vodiysidagi Xaydarkon bilan So'x o'rtasida joylashagan Seleungur krorgoxidir. Bu ajoyib yodgorlikni topilishi garchi XX asrning ikkinchi yarmi boshlariga to'g'ri kelsada, uni o'rga-nish jarayoni poyoniga etmagani sababli, bu qarorgoxda Markaziy Osiyo xalqlarining ilk ajdodlari yashagan bo'lishlari-ga qaramay, ularni tarixiy ahamiyati, tutgan o'rni, xronologiyasi to'la ochib berilmagan edi. Shuning uchun ham Qizil imperiya davrida arxeologiya fani bo'yicha chop etilgan qo'l-lanma va darsliklarda eng qadimgi yodgorliklar qatoriga Kavkazdagi Kudaro- 1. Kudaro 3. TSona va Azix qarorgoxla-ri kiritilgani xolda, nafaqat Seleungur balki, Ko'lbuloq yodgorligi ham tilga olinmagan edi. Biz uchun eng qizig'i va ahamiyatlisi shundaki, agar yuqoridagi tilga olingan Kavkaz hududidagi yodgorliklar xronologik jixatdan ashell'ning o'rtalariga to'g'ri kelsa bizning ajdodlarimizni ilk makoni bo'lgan Seleungur yodgorligi ashell'ning boshlariga to'g'ri keladi. D. A. Avdusinning Moskvada 1989 yilda chop etilgan «Arxeologiya asoslari» nomli darsligida Kavkazdagi ashell'ning o'rtalariga oid bo'lgan Kudaro-1 yodgorligida ming yil davomida uzluksiz hayot davom etgani ko'rsatiladi. Vaxolanki, Angrendagi Ko'lbuloq yodgorligida bir necha yuz ming yillar davomida uzluksiz ravishda ajdodlarimizni yashaganliklari olimlarimiz tomonidan ilmiy asosda isbotlab berildi. Ajodlarimizni ilk qarorgoxi bo'lgan Seleungurni arxeologiya faniga noyob yodgorlik sifatida kiritili,-shida Uzbekiston Respublikasi g'anlar Akademiyasining akademigi, tarix fanlari doktori O'tkir Islomov roli kat-tadir. O'. Islomov tomonidan Seleungurda qariyb 10 yil mobaynida olib borilgan arxeologik qazish

ishlari natijasida Markaziy Osiyo arxeologiyasiga juda katta yangiliklar kiritildi. Bulardan eng muximi, bu bizning hududimizda eng qadimgi ya'ni, ashell' davriga mansub bo'lgan ajdodlarimizning suyak qoldiqlarini topilishi bo'ldi. Bu suyak qoldiqlari bosh, elka suyaklari va bir nechta tishlardan iborat bo'lib, bular taniqli antropolog olimlar V. M. Haritonov va A. A. Zubovlar tomonidan o'rganilib, bu suyak qoldiqlari arxantropolarga tegishli ekanligi ilmiy jihatdan isbotlab berildi. Seleungur yodgorligida 13 ta madaniy qatlam mavjud ekanligi aniqlanib, ulardan jami 1500 dan ortiq mehnat qurollari va ularni chiqindilari topildi. Seleungurda arxantropolarga tegishli suyak qoldiqlarini topilishi birinchi katta yangilik bo'lsa, ikkinchi katta yangilik Seleungurdagi toshdan yasalgan mehnat qurollarini Markaziy Osiyoda xaligacha topilmaganligi va ularni faqat o'ziga xosligi bo'ldi. Bu mehnat qurollarini yasagan ajdodlarimiz bo'lmish arxantropolarga olimlarimiz tomonidan «g'ergantrop» (g'arg'onalik odam) deb nom berildi. Demak Noto 'a' P«§ lar bo'lmish zindjantrop, pitekantrop va sinantrop qatoriga fergantrop ham ko'shildi. Xronologik jihatdan fergantrop pitekantropdan keyin, sinantropdan esa oldingilari hisoblanadi⁴⁴.

Seleungurdagi uchinchi katta yangilik eng qadimgi hayvonlarning suyak qoldiqlarini ko'plab topilishi bo'ldi. Bo'larning ko'pchiligi 1 million yil avval yashab, keyinchalik umuman yo'qolib ketgan hayvonlar - g'or arsloni, qadimgi ot, qulon, nasorog va boshqalarni suyak qoldiqlari ekanligini aniqlanishi bo'ldi. Chunki bu topilmalar Seleungur yodgorligini yoshini 1 million yil bilan belgilanishiga xech qanday shubxa qoldirmaydi.

Shuni alohida aytish joizki, 1938 yilda A. P. Okladnikov tomonidan Teshiktosh g'oridan neandertal' bolani suyak qoldiqlari bilan birga mustaqil qurollarini topilishi nafaqat bizning O'zbekistonimizda balki, butun O'rta Osiyo hududida ajdodlarimiz tarixini boshlanishi 80-100 ming yil bilan belgilangan edi.

⁴⁴ Марков К.К. и др. Четвертичный период. Т. 1. М.: изд-во МГУ. 1965. с. 59

Bunday xulosa o'z davri uchun to'g'ri edi. Sababi o'sha davrda O'rta Osiyoda must'edan avvalgi madaniyat qatlamiga ega bo'lgan bironta yodgorlik yo'q edi. Shuning uchun ham O'rta Olsiyoning must'e odamlari Old Osiyodan kelib o'rnashib qolganlar degan fikrlar mavjud edi.

Ammo Seleungurda olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasi ajdodlarimiz tarixini nafaqat 10 karra qadimiy-ligini balki, O'rta Osiyodagi must'e yodgorliklarini tarixiy ildizi shu O'rta Osiyoni o'zidan ekanligini. ya'ni chetdan keltirilmaganini kursatdi, Bunday katta ilmiy kashfiyotlar akademik Ya. G'. G'ulomov raxbarligida milliy kadrlar-dan tashkil topgan o'ziga xos maktabning dastlabki mevala-ri bo'lib, O'rta Osiyoda inson tarixi 80- 100 ming yildan 1 million yilga etkazidr. Ma'lumki Afrikadagi Olduvey madaniyatiga oid eng qadimgi mehnat quollarini asosan 3 ta turi mavjud edi. Bo'lardan biri ko'p qirrali yumaloq shaklga yaqin qiyofadagi tosh quollar bo'lib, ular rus adabiyotlarida «mnogogranniki» deb ataladi. Bu quollardan o'simlik tomirlarini va hayvon suyaklarini maydalab is-te`mol qilishda foydalanganlar. Bu quollarni arxeolog-lar urish quol (udarnaya orudiya) lari deb ataganlar. Ik-kinchi xil quollari asosan uchirindi (otshep') lardan qi-lingan bo'lib, ularni xajmlari har xil bo'lgan. Ulardan asosan go'shtlarni kesib eyiShda foydalanganlar. O'chinch xili chopper va choppinglar bo'lib, ular asosan qayroq tosh-lardan yasalgan.

Shuni aytish joizki, Seleungurda dastlabki qazish ishlarida ajdodlarimizni ilk mehnat quollari bo'lgan nayzasimon (pik) lar, yumaloq shakl (sferaoid) ga yaqin bo'lgan mehnat quollari uchburchaksimon (kliver) larda og'ir to'mtoq boltasimon (kolun) lar qo'l chopqi (ruchnaya rubila) lar juda kam topilgan bo'lsalar keyingai yillarda ular ko'plab topildi. Bu turdagi mehnat quollarini Seleungurni 13 ta qatlamini barchasidan ko'plab topilishi bizning g'arg'ona vodiyimizda ashell' davrini uzoq yillar da-vomida uzluksiz ravishda rivojlanagnidan dalolat beradi. Shuni alohida ta'kidlash joizki ashell' davrida yashagan odamlarni ajdodlari er sharini qaerida yashagan bo'lishla-ridan kat'iy nazar yuqorida tilga olingan tosh quollari bilan bir qatorda yog'och quollardan ham foydalanganlar. Shunday bo'lishi tabiiy xolatdir. Chunki, yog'ochdan quol

yasash birinchidan, tosh qurol yasashga nisbatan qulayrok, ikkinchidan yog'och xom-ashyo sifatida turli regionlarda ko'plab uchrab turadi. eng muximi yog'ochdan yasalgan mehnat va ov qurollari samaradorliklari jixatidan tosh quroldan kolishmaydilar. Ammo yog'ochlardan yasalgan mehnat va ov qu-rollari duch kelgan daraxt shoxlaridan ham yasalavermagan. Imkon qadar qattiq va .og'irligi boshqa daraxtlarga nisba-tan vazmin bo'lgan daraxt shoxlaridan aniqrog'i silliq va kam butoqli shoxlardan yasalgan. Bu borada uzoq yillar tajriba ishlarini olib borgan arxeolog olimlarimizni fikrlariga ko'ra Evropaning ko'p joylarida dub va tissa daraxtlaridan, Kavkazda samshid va O'rta Osiyoda do'lana daraxti shoxlaridan foydalanganlar. Bu qattik daraxtlarni silliq shoxlaridan ajdodlarimiz asosan 4 xil ko'rinishdagi qurollarni yasaganlar. Bular o'zlarini bajaradigan vazifa-lariga qarab, 2 ga bo'linadilar: 1. mehnat qurollari, 2. ov qurollari. Mehnat qurollariga «pal'ka-kopal'ka» ya`ni bir tomoni nayzasimon uzunligi 1 metrdan oshmaydi-gan daraxt tomirlarini va turli xasharotlarni qazib olish-ga mo'ljallangan. Ikkinchisi «kolotushka» bo'lib, bu mehnat kuroli prizma shaklidagi o'zaklardan plastinkalarni uchi-rishda va uchirindilarni ishchi qismlarni retush qilishda foydalanilgan.

Qattiq yog'ochlardan yasalgan ov qurollari esa ovchining bo'yiga qarab ikki metr xatto undan ham uzun bo'lgan. Bu xildagi ov qurollari asosan ma`lum bir masofadan turib hayvonlarga zarb bilan irg'itib sanchishga mo'ljallanganli-gi uchun ularni bir uchi juda o'tkir uchli bo'lgan. Bu ov qu-rollarini yo'g'onligi hozirgi zamon ketmon soplaridan yo'g'on bo'lmagan. Bularni bir uchlari avval tosh qurollar yordamida qalam uchiga o'xshatib yo'ilgan, so'ng o't alangasida engil kuydirilib, kuygan joylarini erga ishkab silliq-lashtirilgan. Natijada juda o'tkir nayza uchi xosil bo'lgan. etnografik ma`lumotlarga qaraganda, bir xindu (indeets) shu xildagi ov quroli bilan o'z hayoti davomida 978 ta yaguar ya`ni arslonni yakkama- yakka olishuvda o'ldirgan. Ammo shuni Ham aytish keraki shu xildagi ov qurollari hamma yodgor-liklarda ham saqlanib qolmagan. Sababi yog'och qurollari Kanchalik kattik yog'ochlardan yasalgan bo'lmasin ular uzoq muddat saqlanish xususiyatiga ega emaslar. Lekin shunga Qaraman ba`zi joylarda

bunday yog'ochdan yasalgan ov qurollari bizgacha saqlanib qolganlari ham bor. Masalan ashell' davriga oid biz uchun juda ahamiyatli bo'lgan yog'och qurollar qoldig'i Ispaniya`ning Toral'ba qarorgoxidan ov nayzala-rining uchi va qazish uchun ishlatilgan palka- kopalkalarni qoldiqlari topildi. Angliya`ning Klekton qarorgoxidan esa tissadan qilingan nayzaning uchi topildi. Germaniya`ning Leringen qarorgoxidan esa tissadan yasalgan uzunligi 2 metru 15 santimetrlik nayzani filni qobirga oralig'iga sanchilgan xolatida topildiki, bu qurolni funktsiyasi o'zi bilan edi. Bu ov qurolini biz uchun eng ahamiyatlisi nayzaning uchini o'tkirlash maqsadida o'tda kuydi-rishdan foydalanganligidir⁴⁵.

Yuqoridagilardan xulosa shuki ashell' davri ajdodlarimiz o'z hayotlarida faqat tosh qurollardangina foydalanib kolmasdan yog'och qurollardan ham keng foydalanganlar. Garchi bizning O'rta Osiyodagi madaniy qatlamlarga ega bo'lgan Ko'lbuloq va Seleungur qarorgoxlarida yog'och qurollar topilmagan bo'lsada, bu qarorgox egalarining yog'och qu-rollardan foydalanganliklariga shubhamiz yo'q.

Yuqorida bayon qilingan xulosalarga asoslanib, mutax-ssis olimlarimiz Xaydarkon chuqurligi va g'arg'onani janu-bida ilk odamlar tomonidan joylanishuvini 1 million 100 ming yil bilan belgilaydilar. Paleolit davri buyicha butun dunyoga yirik olim sifatida tanilgan frantsuz olimi g'. Bord Osiyo kontinentiga joylashgan Xindiston. Pokiston. Indoneziya. Xitoy, g'alastin hamda Afrikaning shimoliga Evropa hududini janubiga qadimiy odamlarni joylashuvini o'rta hisobda 1 million yil bilan belgilaydi. Seleungurni ko'p sonli arxeologik topimalarini o'rganish natijalariga suyanib bizning arxeolog olimlarimiz Markaziy Osiyo xududida ham aniqrog'i uni shimoliy-sharqiy qismida ilk pley-stotsen davrida, ya`ni 1 million 150 ming yil avval odamni paydo bo'lish jarayoni boshlangan degan xulosaga keladilar. Shuning uchun ham Markaziy Osiyo hududini ham yuqorida Bord tomonidan ko'rsatilgan zonaga kiritadilar.

Yuqoridagilardan xulosa shuki nafaqat O'zbekiston xududida balki, butun Markaziy Osiyoda odamni paydo bo'lishi Surxondaryo viloyatini Teshiktosh

⁴⁵ Марков К.К. и др. Четвертичный период. Т. 1. М.: изд-во МГУ. 1965. с. 67

g'oridan topilgan 8 yashar neandertal' boladan boshlanmay. balki shu bola kabi neandertal' odamlarning ajdodi bo'lgan Seleungur makonining arxantroplaridan ankirogi fergantroplaridan boshlanadi. Bizni eng qadimiy ajdodlarimiz xaqida qimmatli ma'lumotlar beruvchi Seleungur yodgorligidan keyingi ajoyib yodgorlik bu marxum arxeolog olim M. R. Qosimov tomonidan arxeologiya faniga kiritilgan Ko'lbuloq yodgorligi bo'lib, uni uzoq yillar davomida o'rganilishi natijasida bu qarorgoxda 41 ta madaniy qatlam borligi aniqlandi. Ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatdiki Ko'lbuloq yodgorligini yuqoridan 1-3 qatlam yuqori paleolitga, 4-dan to 9-qatlamgacha esa must'e davriga, qolgan quyi qatlamlari esa so'nggi ashell' davriga oid deb topildi. Demak bu yodgorlikda so'nggi ashell' arxantroplaridan tortib, neandertallar va kromononlar yashaganlar ya'ni, bu makonda juda uzoq vaqt uzluksiz hayot davom etgan. Ashell' madaniyatidan so'ng must'e, undan so'ng yuqori paleolit madaniyatlari o'sib chiqqan.

Bunday arxeologiya fani uchun qimmatli ma'lumotlarni beradigan yodgorliklar jahon miqyosida ham juda kamdan kam uchraydi. Shuning uchun ham Rossiya g'anlar Akademiyasi-ni xaqiqiy a'zosi zabardast arxeolog olim A.P. Derevyanko Ko'lbuloq yodgorligi va uni arxeologik ashyolari bilan tanishib chiqib: «Agar dunyo buyicha Ko'lbuloq kabi yodgorliklar 4 ta bo'lsa, shulardan biri Ko'lbuloqdir» degan edi. eng muximi shundaki Ko'lbuloqda yashagan bizni ajdodlarimiz bo'lmish arxantroplar biologik jixatdan rivojlanib hozirgi zamon shakliga kelganlar⁴⁶.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki must'e oid Teshik-tosh g'ordan so'ng Seleungur va Ko'lbuloq kabi jahon ahamiya-tigi molik bo'lgan yodgorliklarni topilishi va ularni o'rganilishi nafaqat bizning O'zbekistonimiz balki, butun Markaziy Osiyo arxeologiyasi srxasida juda katta tarixiy aha-miyatga ega bo'lgan voqea bo'ldi. Bunda marxum ustozimiz Ya. G'. G'ulomovning xissalaoi bekiyosdir. Chunki yuqoridagi yod-gorliklarni tilga kirgizgan, ajdodlarimiz tarixini 80-100 ming yildan 1 million yilga etkazgan arxeolog olim-lar O'tkir Islomov va

⁴⁶ Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. М.: "Наука". 1981. с. 69

Mirvoxid Qosimovlar Ya. G'. G'ulomov-ning tinimsiz qilgan sayi haraktlari tufayli fan olamida kamolotga etganlar.

Markaziy Osiyo hududida quyi paleolitdan so'nggi davrni aks ettiruvchi o'rta paleolit ya'ni, must'e davri xaqida shuni aytish kerakki bu davr Teshiktosh g'oridan so'ng juda katta miqyosda o'rganildi. Markaziy Osiyo hududida topilgan must'e yodgorliklarini soni hozirgi kunda 300 taga etdi. g'aqat Toshkent voxasining o'zida 30 dan ortiq must'e yod-gorliklari aniqlandi va o'rganildi. Markaziy Osiyo hududi-dagi bu must'e yodgorliklarining eng qadimiysi va ilk bor topilgani O'zbekiston Respublikasini Surxondaryo viloyatini Boysun tumanidagi Boysun tog'ini janubiy yon bag'ridagi To'rgandaryoning Zavtashgansoy darasida dengiz satxidan 1500metr balandda joylashgan Teshiktosh g'ori bo'lib, bu yodgorlik 1938- yili A. P. Okladnikov tomonidan ochilgan va arxeologiya faniga kiritilgan.- G'orning eni 20 metr bo'lib, uning balandligi 7-9 metrgacha etadi. Uzunligi 21 metr bo'lib, g'orning kiraverishidan to oxirigacha nisbatan ko'tarilib boradi. G'orning tepa qismida teshik bo'lgani uchun bu yodgorlik arxeologiya faniga Teshik- tosh nomi bilan kirgan. G'orda 5 ta madaniy qatlam bo'lib, ular bir-birlaridan uncha qalkn bo'lmagan sarik loyqa qatlamlar bilan ya'ni, tabiiy qatlamlar bilan ajralib turadi. Madaniy qatlamni ba`zi joylarida yuza qismini tepadan tomgan suv tomchilari yuvib undagi tosh va suyak qoldiqlari ko'rinib qolgan. G'ordagi 5 ta «madaniy qatlamni umumiy qalinligi 1,5metr bo'lib, uni umumiy satxi 300 m 2. Shundan 100m2 tida arxeologik ashyolar saklangan. Bu yodgorlikning harak-terli xususiyatlaridan biri madaniy qatlamlarning har bi-ri o'zida bittadan, ayrimlari esa ikkitadan gulxan qoldiq-larini yaxshi saqlab qolganligidir. Bu gulxan qatlami orasida va uni atroflarida juda ko'plab tog' echkisi. bug'u. sirtlod. yovvoyi ot. ayik. koplon. kuyon va xar hil qushlarning suyak qoldiqlari topilgan. g'aqat tosh artefakt (inson mehnatining natijasida vujudga kelgan buyum) larning soni 3000ga yaqin bo'lib, bulardan 339 tasi must'e davriga xos mehnat qurollaridir, Bu tosh qurollar qirqish, tarash-lash, qirish kabi ishlarni bajarib, ajdodlarimiz xo'jali-gida muxim rol' o'ynagan. Bular orasida diametri 10- 15sm bo'lgan rapidasimon o'zak (nukleuis) lar ham bor.

Shuni ay-tish kerakki must'e davrini o'ziga xos texnikasi bo'lib, bu texnika taraqqiy etganligi va mehnat quollarini shakllarini tubdan o'zgarganligi bilan o'zidan oldingi davrlardagi Olduvey, ashell' kabi madaniyatlarga mansub bo'lgan topil-malardan keskin farq qiladi. Agar ashell' davri uchun aso-san bodomsimon harakterli bo'lsa, must'e uchun rapidasi-mon o'zaklardan yumaloq yoki oval shakliga ega bo'lgan va o'rtacha vazni 0,5kg dan kam bo'lmagan qayroq toshlar (ot-boynik) lar yordamida urib uchirib olingan uchirindi (ot-shep') lardan yasalgan mehnat quollari harakterlidir. Bu uchirindilar ko'pincha uchburchak shakliga yaqin bo'ladi. Bu uch-burchak shakliga ega bo'lgan uchirindi (otshep') larni otboy-nik (qayroq tosh) lar yordamida rapi-dasimon o'zak (nukle-us) lardan zarb bilan urib uchirib olinishi arxeologiya fa-nida, mehnat quollariga berilgan birinchi ishlov (per-vichnaya otrabotka) deyiladi. Uchirin-dilar o'z o'zaklaridan uchirib olinganlaridan so'ng ulardan uchlari o'tkir bo'lgan nayzasimon, ovda kullaniladigan ov quollari yaselib, ular asosan uzunligi 1,5-2 m keladigan silliq yog'och-kaltaklar uchiga o'rnatilgan. Ularni ana shu kaltaklarni uchiga o'rnatilishida daraxt po'stalaridan ip o'rnida foydalakganlar. Bu bilan ajdodlarimiz ilk bor ma'lum bir masofadan turib, ov kilinadigan hayvonlarga o'z nayzalarini sanchish imkoni-ga ega bo'lganlar.

Agar biz must'e davrida ajdodlarimizni guruh-guruh bo'lib ov qilishlarni hisobga olsak bu nayza quollarini naqadar katta ahamiyatga ega bo'lganini tushinib olamiz. Chunki 15-20 odamni baravariga ov hayvoniga 10-15 m masofadan turib o'z nayzalarini zarb bilan mo'ljalga otishlari yaxshi natija berganligiga xech qanday shubxa qoldirmaydi. Agar otilgan nayzalarni 20 tadan yarmi mo'ljal-langani nishonga tekkani taqdirida ham xar qanday ov hayvonini xalok qilishi mumkin. Demak must'e davriga kelib, olduvey va ashell' davrlariga nisbatan tosh quollarini yasash texnikasi rivojlanganligi tufayli ov qilish madaniyati ham yuksak darajaga ko'tarilgan. Must'e davrida nayza (ostrokonechnik) quollaridan tashqari, yuqorida aytil-gan uchburchaksimon qirg'ich (skreblo), randa (skobel') kabi mehnat quollari ham yasalgan. Shuni aytish joizki nafaqat must'e davrining Teshiktosh g'ori odamlariga balki barcha must'e yodgorliklari

uchun xos bo'lgan qirg'ich (skreb-lo) lar va randa (skobel') lar uchburchaksimon uchirindilar-dan yasalgan bo'lib, ular bir-birlariga juda o'xshaydilar. Ammo ularni funksiyalari ya'ni vazifalari bir-birlaridan butunlay boshqacha bo'lgan. Qir-g'ich (skreblo) lar asosan hayvon terilarini ichki qismini yog'laridan tozalash va ana shu ichki satxiga ishlov berish vazifalarini bajarganlar. Randa (skobel') lar esa asosan yog'ochlardan yasaladigan mehnat quollariga ishlov berishda foydalanilgan. Garchi bu ikki xil vazifani bajaruvchi mehnat quollari ko'rini shi jixatidan xatto xajmlari jixatidan ham bir xil bo'lsalarda, mutaxassis arxeolog olimlar ularni juda oson-lik bilan bir-birlaridan ajrata oladilar. Agar qirg'ichlar bilan yog'ochga nibatan yumshoq bo'lgan terilarga uzoq vaqt mobaynida ishlov berilishi natijasida ularni ishchi qism-larida, ya'ni ishlatilgan o'tkir qirralarida silliqlik pay-do bo'lgan bo'lsa, randalarda qattiq yog'ochlarga ishlov berish jarayonida ularni ma'lum darajada ishlov berila yotgan yog'ochga bosib ishqalashlari natijasida ana shu randalarni ishchi qismlarida arra tishlariga o'xshash tishchalar paydo bo'ladi. Ana shu belgilar orqali bu mehnat quollari osonlik bilan bir-birlaridan ajratib olinadi. Bu kabi mehnat quollarini yasashda otboyniklarga nisbatan bir necha baro-bar kichik bo'lgan, tuxum xajmi va shakliga ega bo'lgan qay-roq toshlaldan, ayrim xollarda qattiq yog'och (samshid, do'lana) tayoqchalaridan ham foydalanganlar. Uchirindilar chap ko'lda ushlanib, uning qirralariga o'ng qo'ldagi otboy-nikchalar yoki tayoqchalar bilan bir necha takroriy urishlar orqali ishlov berilgan ya'ni uchirindini qirralari yupqa-lashtirilib, o'tkir kesuvchi, qiruvchi mehnat quollariga aylantirilgan. Bu xildagi ishlov berishni arxeologiya fa-nida uchirindilarga retush berish deyiladi. Retush berish ko'pincha uchirindidan ma'lum maqsada foydalanganligi natijasida uni o'tkir qirralari to'mtoqlashib ishga yaramay qolgan xolatlarda beriladi. Demak retush deganimizda ishga yaroqsiz bo'lib qolgan uchirindilarni qirralarini nisbatan yupqalashtirilib qaytadan ishga yaroqli qilish tushuniladi. Aga shunday usulda uchirindilarga ishlov berishni arxeolog-lar mehnat quollariga ikkinchi ishlov (vtorichnaya otra-botka) berish

deydilar. Shuni alohida aytish joizki Markaziy Osiyo hududida must'e davrini yorqin ravishda ifoda-lab beruvchi mehnat va ov qurollari hozircha Teshiktosh g'oridan boshqa xech qaysi yodgorlikda bunchalik ko'p topilmagan⁴⁷.

Teshiktoshdan topilgan topilmalarning qadimgi ajdodlarimiz tarixini yoritishda eng katta ahamiyatga ega bo'lgani bu Teshitosh odamining suyak qoldig'idir. Bular aso-san yosh bolani kalla.. elka va o'ng son, yo'g'on boldir suyakla-ri hamda umurtqa pog'onasining ba'zi bo'laklari bilan qo-birga suyaklarini siniqlaridan iborat bo'lgan. Bu yodgorlik uchun harakterlisi shuki bu suyaklar neandertal' odamining 8-9 yashar bolasiga tegishli bo'lib, u maxsus kavlangan chuq-urchaga ko'milib uning atrofiga bir necha tog' echkisi shoxlarini suqib qo'yilgan. Mutaxassis olimlarning tasdiqlash-laricha bu qabr O'rta Osiyo hududi uchun birinchi vokea xi-soblansa. echki shoxlarini sanchib ko'yilishi jaxon arxeologiyasi uchun xam birinchi vokeadir.

YUqoridagilardan xulosa qilib shuni aytish kerakki bizning O'zbekistonimiz hududida ko'mish marosimi must'e davrida boshlangan ekan. ilk diniy e'tiqodlarni vujudga kelishi ham ana shu davr bilan belgilanadi. Teshiktosh g'oridan topilgan odam suyagi antropologlarda juda katta qiziqish uyg'otdi. Ularni aniqlashlaricha bola kalla suyagining xajmi 1490 sm³ bo'lib, uning qopqog'i pitekan-trop va sinantroplarnikidan ancha balandroq bo'lgan. Bu su-yak qoldiqlarini o'rganish 1970 yillarda ham davom etdi. Taniqli antropolog olim, akademik V. P. Alekseevni ilmiy xulosalariga ko'ra Teshiktoshdan topilgan odam suyagi ayol zotiga tegishli bo'lib, u inson evolyutsiyasini neandertal' fazasiga mansub va u Evropa yoki Osiyo guruhiga kiradi. Teshiktosh odami turidagi odam suyagining qoldiqlari bi-rinchi marotaba 1856- yilda Germaniya`ning Dyussel'dorfida topilib, topilgan joyni nomi bilan Neandertalets deb nomlangan edi. 1907- yilda esa shu turdagi odam suyaklari-ning qoldiqlari, yana Germaniya`ning Geydel'berg hududida topilgan. 1924-yilda esa Kiyik-Koba

⁴⁷ Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. М.: "Наука". 1981.

g'oridan erkak kishi bilan yosh bolani neandertal' turiga oid suyak qoldiqlari topilgan edi. Ammo 1938-yilga kelib bizning O'zbekistoni-miz hududida A. P. Okladnikov tomonidan neandertal' oda-mini qarorgoxini topilishi va uni mukammal o'rganilishi jahon jamoatchiligi orasida juda katta shov-shuvlarga sabab bo'ldi. Chunki o'sha yillari Ulug' Vatan urushi arafasida fashistlar Germaniyasda nemislar toza qondan paydo bo'lgan irklardir. Er yuzining barcha boshqa xalqlari neandertal' avlodlaridir. Nemis millati uchun neandertallarni aloqasi yo'q. Nemislarni kelib chiqish joylari Urta Osiyo bo'lib, u hududda neandertallar yashamagan, shuning uchun ham O'rta Osiyoda neandertallarga xos bo'lgan qarorgoxlar yo'q degan uydirma nuqtai nazarlar ataylab yuzaga keltirilgan edi. Bunday uydirmalardan iborat bo'lgan, nuqtai nazarlar-ni mualliflari A. Gitler tarafdorlari bo'lib, ular bunday fikrlarni taratishlariga asos qilib, O'rta Osiyoda neandertallar qarorgoxini yo'qligini pesh qilgan edilar. Aslida, O'rta Osiyo hududida neandertallar qarorgoxlarini yo'qligiga sabab, 1938-yilga qadar O'rta Osiyoda tosh asri bo'yicha qidiruv tatqiqot ishlarini olib borilmagani edi. Shuning uchun ham O'zbekistonda Teshiktosh g'orini topilishi va uni o'rganilishi natijalari nafaqat Markaziy Osiyo xalqlarini qadimiy ajdodlari tarixini yoritishlarida balki yuqoridagi kabi uydirmalarni fosh qilishda ham katta tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi.

Shuni aytish kerakki must'e davriga mansub bo'lgan yodgorliklar O'rta Osiyo hududida, ayniqsa bizning O'zbekistonimizda, asrimizni birinchi yarmida uncha ko'p topilmagan bo'lsada, uni ikkinchi yarmida yuqorida ko'rsatganimizdek juda ko'plab topildi. Ammo must'ega oid odam suyaklari qoldiqlari nafaqat O'zbekistonda balki, O'rta Osiyoda ham Teshiktoshdan boshqa joyda topilmadi. Lekin must'e davriga mansub mehnat qurollarini ko'plab topilishi bu davrda nafaqat O'zbekistonda balki butun Markaziy Osiyoda neandertal' odamlarni keng tarqalganidan dalolat beradi. Teshiktoshdagi toshdan yasalgan mehnat qurollarining ko'p ji-xatlari Zirabuloq, Qo'tirbuloq, Omonqo'ton, Ko'lbuloq, Obiraxmat kabi must'ega mansub bo'lgan yodgorliklarning mehnat qurollariga o'xshab ketadi. Ammo bular orasida Teshiktosh yodgorligi nisbatan eng yoshi

ulug'i hisoblanadi. Markaziy Osiyodagi must'e davri xaqida mukammalrok tushuncha xosil qilish maqsadida, Teshiktoshdan tashqari juda ko'plab topilgan must'e yodgorliklaridan ayrimlari xaqida qisqacha to'xtab o'tamiz: Amir Temur g'oridagi qarorgox ham must'e davriga mansub bo'lib, u Teshiktosh g'oridan uncha uzoq bo'lmagan erda joylashgan. Bu qarorgoxda 3 ta madaniy qatlam aniqlanib, uning yuqoridan 1 va 2-qatlamlari yuqori paleolitga, oxirgi 3-esa must'ega mansubligi aniqlangan. Bu must'e qatlamidan gulxan qoldig'i, pista ko'mir, dag'al kiyofadagi qirg'ich, rapidasimon o'zak (nukleus), har xil xajmdagi uchirindilarning siniqlari topilgan. Bu g'or to-pilmalarining harkterli tomoni shundaki, uni quyi qatla-midagi arxeologik topilmalar Teshiktosh g'orini yuqori qatlamidagi topilmalarda o'z o'xshashligi (onologiyasi) ni topa-di.

Tosh qurollardan tashqari Amir Temur g'oridan yovvoyi otlarni, ayiq va sirtlon (yoldor bo'ri) larni hamda quyon, qushlarni suyak qoldiqlari ham topilgan. Teshiktosh va amir Temur g'orlaridan tashqari must'e davriga mansub bo'lgan tosh qurollari Surxondaryo voxasining ko'p joylarida er yuzasidan must'e davriga oid (tabiatni ta'sir kuchi nati-jasida) o'z madaniy qatlamlaridan turli joylarga jilib qolgan tosh qurollari topilgan. Demak must'e odamlari faqat Boyso'ngagina xos bo'lmay, ular butun Surxon voxasida ham yashaganlar. O'zbekistonimizdagi Teshiktosh va Amir Temur yodgorliklari bilan bir qatorda must'e lavrini ajoyib yodgorliklardan yana biri Samarqand viloyatini Qo'tirbuloq yodgorligi bo'lib, bu erda qazish ishlarini asosan arxeolog olim N. X. Toshkenboev tomonidan olib borilgan. O'ni tosh industriyasi esa N. X. Toshkenboev bilan R. X. Sulaymonov tomonidan olib borilgan. Bu yodgorlik qalin madaniy qatlamga ega bo'lib, bu madaniy qatlam mutaxassislar tomonidan 5 ta gorizontga ajratilgan. Tosh qurollarini soni 10 mingga yaqin. mehnat qurollarini yasashda Qo'tirbuloq sohiblari asosan chaqmoqtoshga yaqin bo'lgan qay-roqtoshlardan foydalanganlar. Qo'tirbuloqning texnikasi must'e davrinikaga o'xshash bo'lib, gorizontlardan topilgan nukleuslarning deyarli yarmi rapidasimon shaklda. Harak-terlisi shundaki bu nukleuslar orasida levallua turidagi nukleuslar ham mavjud. Mehnat qurollari ichida retushlangan uchirindilar va plastinkalar, ostrakonechniklar, qirg'ichlar

etakchi o'rinlarni egallaydilar. Olimlarimizni fikrlaricha Qo'tirbuloq tosh industriyasini qiyofasi Teshik-tosh va Obiraxmatnikiga ancha yaqin. Ammo Qo'tirbuloqda le-vallua texnikasini nisbatan kam taraqqiy etganligi va qayroqtoshlardan yasalgan mehnat qurollarini ko'pligi ji-xatidan Qora-bura yodgorligini tosh industriyasiga ham o'xshashligi borilgini ko'rsatadi. Shu bilan birga aytarli darajada farqi ham bor. Bu tishli retushni keng tarqalgan-ligi bo'lib, boshqa must'e yodgorliklariga nisbatan mehnat qurollariga ikkinchi ishlov berilganligining ko'pligidir.

Qo'tirbuloq yodgorligidan tashqari Zarafshon daryosining o'rta va quyi okimining atroflarida yana must'e yodgorlik-laridan Zirabuloq, Omonqo'ton, Takaliksoy, Gurdara va Uch-tut ustaxonalari mavjud. Bular orasida Zirabuloq Qo'tir-buloqqa juda yaqin. Zirabuloq yodgorligini 20m² maydonida madaniy qatlamdan arxeologik ashyolar qazib olingan. Bun-dan tashqari uni atrofidan er yuzidan must'ega oid har xil mehnat qurblari topib to'plangan. O'larning jami 500 dan ortiq bo'lib, arxeologlarni xulosalariga ko'ra xronologik jixatdan must'eni oxiriga to'g'ri keladi. Omonqo'tonda qa-zish ishlarini olib borgan D. N. Lev 220 ga yaqin artefakt-larni (inson qo'li bilan yasalgan mehnat qurollari va ana shu jarayonda vujudga kelgan chiqindilarni arxeologlar ar-tefaktlar deydilar) to'plashga muvaffaq bo'lgan. Uning fikriga ko'ra bu artefaktlar Qo'tirbuloq qurollariga yaqin bo'lib, ular orasida yuqori paleolitga mansublari ham uch-raydi⁴⁸.

g'arg'ona vodiysi va unga tutash tog'liq hududlar ajdodlarimizni yashashlari uchun har jixatdan qulay bo'lgani uchun ham uning tog'liq hududlarida tosh asri odamlarini izlari ko'plab uchraydi. Farg'ona yaqinidagi must'e davri qarorgoxlari Quvasoyning qadimgi soxilidagi adirdan topilib, u g'arg'ona shaxridan 10 km shimolda joylashgan. Quvasoy bo'ylaridan juda ko'plab must'ega oid mehnat qurollari va qarorgoxlar topilgan. Bulardan tashqari Oloy tizmasining shimoliy yonbag'irlarida, ayniqsa Qatrontog'ning janubiy yonbag'irlaridan must'e

⁴⁸ Лазуков Г.И. Взаимоотношение географической среды и палеолитического человека. В кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. –М., 1974, с. 56.

davri qarorgoxlarini izlari ko'plab topilgan. Shuni alohida aytish joizki tosh asrining har qaysi davrida mehnat qurollarini sifatli bo'lishidan, uni taraqqiy etishida, xom-ashyoni roli juda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Aniqrog'i toshdan yasalayotgan mehnat qurolini sifat darajasi uni qanday xom-ashyodan tayyorlanishiga bog'liq bo'lgan. g'arg'ona vodiysining ko'p qarorgoxlarida mehnat qurollarini yasashda, g'arg'ona shaxri-dan 40 km janubda, Oloy tizmasining shimioliy qiyaligida-gi Dang'arak dara soyda joylashagan Qopchig'ay ustaxonasi muxim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu yodgorlik 1956 yili topilib, 1958-59 yillari Uzg'A qoshidagi tarix va arxeologiya institutini paleolit otryadi tomonidan o'rganilgan. Bu er-dan ko'plab o'zak (nukleus) lar va har xil mehnat qurollari topilgani uchun arxeologiya faniga Qopchig'ay ustaxonasi, ya'ni mehnat qurollari yasaladigan joy nomi bilan kirib qolgan. Aslida bizningcha bu yodgorlik ustaxona emas balki, mehnat qurollari yasash uchun vodiyning turli tomonlaridan must'e odamlarini kelib, chaqmoqtoshlarni olib ketadigan xom-ashyo bazasi bo'lgan desak to'g'ri bo'ladi. Chunki bu erga kelgan ibtidoiy odamlarning asosiy maqsadlari bu joyga kelib qurol yasash emas balki, o'zlari uchun xom-ashyo olib ketish bo'lgan. Qopchig'ay ustaxonasidan ko'plab o'zaklar va ularni chiqindilarini topilish masalasiga kelsak, bu erga kelgan har bir ibtidoiy odam xom-ashyoni sifatini aniqlash maqsadida yoki imkoniyatdan foydalanish maqsadida o'zi uchun u yoki bu xildagi mehnat qurollarini yasab olgan bo'lishi mumkin. Keyingi izlanishlar shuni ko'rsatdiki to'la ma'nodagi mehnat qurollarini yasaladigan ustaxonalar tosh asrining ancha keyingi davriga aniqrog'i neolit davrga to'g'ri keladi. Neolit davriga kelib xom-ashyoni o'z ona bag'ridan olish. ularni sifatini aniqlash, ulardan mehnat qurollarini yasash kabi ishlar bilan maxsus kishilar shug'ullanganlar va o'z xo'jaliklarini asosini shunga mos-lashtirg'nalar. Bu xaqda neolit davri xaqida so'z yuritgani-mizda batafsilroq tuxtaymiz. Qopchig'ay ustaxonasiga kel-sak, bu erda bunday guruhlar xili vujudga kelmagan edi. Shuning uchun ham arxeologiya faniga Qopchig'ay ustaxonasi nomi bilan kirib qolgan bu yodgorlikni Qopchig'ay ustaxona-si emas, balki Qopchig'ay xom-ashyo bazasi desak to'g'ri bo'la-di. Oloy shimoliy yonbag'rining Dangi darasining barcha qo-

yalari qora chaqmoqtoshdan tashkil topgan bo'lib, ular mehnat qurollarini yasash uchun ham mo'l, ham qulay bo'lgan. eng mu-ximi ana shu Qopchig'ay xom-ashyo zaxirasi yaqinidan arxeolo-giya faniga Qopchig'ay-1 g'or-makoni nomi bilan kirgan must'e davriga mansub yodgorlikni topilishi bo'ldi. Bu g'or Xalqn-mayin soyiga quyiladigan irmoqlardan birining chap soxi-lida joylashgan bo'lib, u erdan must'ega oid har xil mehnat qurollari va turli xil hayvonlarning ilik suyakla-ri topilgan. Umuman olganda g'arg'ona vodiysining juda ko'p joylaridan must'ega oid ko'plab tosh qurollar topil-gan. Ammo bo'larning ko'pchiligi er yuzasidan terilgan (pod'emniy material) moddiy ashyolar hisoblanadi. Lekin shunga qaramay g'arg'ona vodiysida must'e odamlarini ancha keng tarqalganidan dalolat beradi.

Milliy arxeolog olimlarimizni ilmiy izlanishlari shuni ko'rsatdiki must'e davri nafaqatg'arg'ona vodiysida balki sevimili vatanimizni barcha hududlarida, shuningdek butun Markaziy Osiyoda keng miqyosda mavjud bo'lgan va bu-larni ko'pchiligi olimlarimiz tomonidan etarli darajada o'rganilgan. Ammo bu must'e davri yodgorliklarini barchasi-ni yoritish uchun garchi bizda to'la ma'lumotlar bo'lsada, ush-bu kichik xajmdagi qo'llanmada bayon qilish imkoniga ega emasmiz. g'aqat Toshkent voxasini o'zidan 30 dan ortiq must'e yodgorliklari topildi va ular olimlarimiz tomoni-dan 3 guruhga bo'lib o'rganildi: 1. G'or: 2. Ochik: 3. Madaniy katlamlarni tabiat ta'siri natijasida buzilganlarga. G'orlardagi must'e yodgorliklarini hammasi asosan Chir-chiq daryosi xavzasi atrofida joylashgan. Ochiqlikdagi ma-daniy qatlamlari saqlangan qarorgoxlar esa Oxangaron da-ryosining xavzasi atrofiga joylashgan. Ularni orasida eng yirigi ko'p qatlamli Ko'lbuloq yodgorligi bo'lib, paleolitni Har qaysi bosqichiga oid ko'p minglab mehnat qurollari to-pilgan. g'aqat must'e davriga mansub tosh qurollarini soni 12 mingga etadi. Mutaxassis olimlarimizni xulosalariga ko'ra O'rta Osiyo hududi uchun must'e davrini yoritishda Tosh-kent voxasi katta rol' o'uynaydi va bunda Ko'lbuloq va Obiraxmat must'e sirlarini keng ko'lamda ochishda kalit vazifasini bajaradi⁴⁹.

⁴⁹ Лазуков Г.И. Взаимоотношение географической среды и палеолитического человека. В кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. –М., 1974, 67.

Yuqoridagilardan xulosa qilib shuni aytish kerakki, must'e davri yodgorliklari bizning Markaziy Osiyo hududi-da keng tarqalgan bo'lib, ular arxeologlarimiz tomonidan etarli darajada o'rganilgan. Ayniqsa bizning O'zbekistoni-miz hududida boshqa qo'shni respublikalarga nisbatan ken-groq kulamda o'rganilgan. Shuning uchun ham must'e davri-ning o'ziga xos xususiyatlari xaqida ancha ma'lumotlarga egamiz. Shell' va ashell' davrini davomi bo'lgan must'e davrini asosiy xususiyatlaridan biri avvalo must'e odami-ning tashqi ko'rinishidagi o'zgarish bo'lib, u ashell' odamiga nisbatan ancha takomillashgani yaqqol ko'zga tashlanadi. en-di arxantroplar o'rniga poleantroplar vujudga keladi. Po-leantrolarni ilgari neandertal' odami deyilar edi. Po-leantrolarni jag'lari xali ham dag'al bo'lib, tishlari yi-rik bo'lgan. Ammo o'zlari ancha epchil va harakatchan bo'lgan-lar. Juda ko'p yillar davomida ibtidoiy odamlarni mehnat qurollari ustida ilmiy tajribalar o'tkazgan arxeolog olim S. A. Semenovni xulosalariga ko'ra must'e odami hozirgi odamga nisbatan jismoniy jixatdan 4-5 barobar kuchli bo'lgan. Must'e davri odamini mehnat qurollarini yasashda ham o'ziga xos texnikasi bo'lgan. endi u shell' va ashell' davridagi bodomsimon qo'l chopqisini yasashdan ostrakonech-nik (uchi o'tkir uchburchaksimon nayza), skreblo (qirg'ich), skobel' (randa) larni yasashga o'tgan. Bu uchirindilar rapi-dasimon o'zak (diskovidnqy nukleus) lardan oval shakliga yaqin qayroq tosh (otboynik) lar yordamida olingan.

Must'e davri makonlarining ayrimlaridan yuqoridagi texnika bilan bir qatorda arxeologiya faniga «levalua» nomi bilan kirgan texnika ham qo'llanilgan. Bu texnika-ga ko'ra, avvalo yapaloq oval, shakliga ega bo'lgan qayroq tosh topilib, uni chekkalaridan otboynik yordamida bir necha uchirindilar uchirib, so'ng uni bir tomonida urilish maydo-ni yasalgan. Natijada bu qayroq toshni bir tarafida tosh-baka qobig'iga o'xshash shakl paydo bo'lgan. Shundan so'ng uri-lish maydoniga otboynik bilan qattiq urilgan va mo'ljal-langani uchirindini uchirib olingan. Demak, «levalua» tex-nikasi deganda yapaloq shakldagi qayroq yoki chaqmoq toshlar-da

keraqli shaklni tayyorlab, so'ng uchirib olingan aylanasi-ga o'tkir qirra xosil qilingan uchirindilarni tushuniladi.

Arxeologlarni izlanishiga ko'ra, must'e davri qurollarining turlarini soni 60 taga etgan.

Ostrakonechniklar aslida bodomsimon qo'l chopqilarini bir necha yuz ming yillar davomida takomillashgan shakllaridir. Must'e davrida 1 va 2-ishlov berish usullari vujud-ga keladi. Birinchi ishlov deganda nukleuslardan uchirindilarni uchirib olish tushunilsa, ikkinchi ishlov deganda ana shu uchirindilar o'tmaslashganda ularni retush qilish tushuniladi. Arxeologlar tomonidan o'tkazilgan tajribalar shuni ko'rsatdiki must'e davri ostrakonechniklariniyoki skobel' va skreblolarini yasash uchun hammasi bo'lib 5-10 min vaqt sarflangan xolos. Ko'pchilik must'e qurollari xajm jihatidan uncha katta emaslar. Ammo ular ko'p vazifalarni: kesish, qirish, randalash, teshish, yovoch va terilarga ishlov berish kabilarni bajarganlar. Suyaklardan mehnat qurollarini yasash va ularga ishlov berish oldingi davr kabi uncha taraqqiy etmagan. Lekin, har qalay suyaklardan bigizlar qilina boshlagan. Yog'ochlardan foydalanish davom etgan. Agar ashell' davrida dub, samshid, tissa, do'la-na kabi daraxtdlarni shoxlaridan olov yordamida nayzalar yasalgan bo'lsa, must'eda bu tayoklarni uchiga ostrakonechniklar o'rnatilib, ularni ma'lum masofadan turib hayvonlarga sanchishda ko'proq foydalanganlar. Must'e qarorgoxlari g'orlarda va ochiqliklarda ham bo'lgan. Bularning ayrimlari uzoq muddatli qarorgoxlar bo'lsa, boshqalari ovchilarni vaqtli lageri bo'lgan. Bularning ayrimlari qoyatoshlarning tanasida bo'lsa, boshqalari ochiqlikda sun'iy ravishda o'zlariga uchun moslashtirilgan. Masalan: Kiyik-Kobada must'e odamlarining qarorgoxlari tosh devorlar bilan o'ralgan bo'lsa, Molodovo-1 da ikkita kishda yashash uchun moslashtirilgan xona bo'lib, bu xonalarga yopishtirib yana ikkita xona qurilgan. Bu xonalarni qurishda yirik hayvonlarning suyaklari va terilaridan foydalanilgan. Must'e yodgorliklarining barchasida avvalgilaridek xo'jaliklarini asosini ovtashkil qilgan. Must'e odamlari mamontlarni kiruvchilari bo'lgan. Mamontlar juda qo'pol va baxaybat bo'lib, tanalari jun bilan qoplanib sovuqqa moslashganlar.

Ular ko'p bo'lmagan pada xolida o'tlaganlar. Bulardan tashqari must'e odamlari yovvoyi ot va eshak kabilarni ham ov qil-ganlar. Ov bilan bir qatorda termachilik ishlari ham davom etgan. Must'e davrini harakterli xususiyatlaridan biri odamlarni ko'mish marosimini bilishlari bo'lgan. Demak, must'eda ilk diniy e'tikodlar vujudga kelgan. Kiyik-Koba qo'rg'onida murda maxsus kovlanagan chuqurga yonboshlatilgan va oyoklari buklangan xolatda ko'milgan. Bunday xolatda ko'mish marosimlari uzoq davom etib, xatto bronza asrida ham qo'llanilgan. O'zbekistonda Teshiktosh g'oridan topilgan yosh bolani suyak qoldiqlari birinchi bo'lib, must'e odamlarining urf-odatlariga. aniqrog'i odamlarda ehtikod paydo bo'lganidan dalolat beradi. Chunki bolani suyak qoldiqlari tog echkisini shoxlari bilan uralgan xolatda topilgan. eronning Shanidar nomli must'e yodgorligidagi kabrdan_, qo'yilgan gullarning qoldiqlari topildi. Mutaxassislarni xulosalariga ko'ra bu bir qo'li yo'q odam tirikligida uzoq vaqt ko'lsiz yashagan. Bundan shunday xulosaga kelinadiki, must'e davrda ham ajdodlarimizda odamiylik mavjud bo'lgan. Aks xolda bir qo'li yo'q odamni bir o'zi kollektivni yordamisiz uzoq vaqt yashay olmas edi. g'rantsiyada esa tosh yashiklarni birida odam suyagini qoldiqlari, ikkinchisida esa, ayiqni suyaklari topilgan. Bundan o'sha davr ajdodla-rimizda odam ko'milgandan so'ng'tiriladi va ayiq go'shtini iste'mol qiladi degan tushuncha bo'lgan degan xulosa chiqa-rishimiz mumkin. Must'e davrini xususiyatlaridan yana biri ilk san`atni vujudga kelishidir. Buday fikrga kelishda arxeologlarimiz ba`zi bir buyumlarda ornamevtlarga o'xshash maxsus qilingan belgilarga asoslanadilar. Bundan tashqari must'e yodgorliklarini ba`zidlarida foydalanish uchun mo'ljallangan oxralarni topilishi ham yuqoridagi fikrga olib keladi⁵⁰.

Shunday qilib nafaqat bizni Markaziy Osiyo mintaqa-sidagi balki, butun jahon hududidagy must'e yodgorliklar-ni arxeologlar tomonidan o'rganilishi must'e davrida mehnat quollarini yasash texnikasi yuqori darajaga ko'tarilganligidan dalolat beradi. Agar ashell' davrini mehnat quollari barmoq bilan

⁵⁰ Мамедов Э. Д. Палеоэкология человека каменного века в пустынях Средней Азии. – в кн.: Культура и искусства древнего Хорезма. – М.: Наука. 1981, с. 43 .

sanarli darajada bo'lsa, must'e davriga kelib ularni soni 60 taga etishi yuqoridagi fikrni to'la tasdiqlaydi. Ov usullari xatto yashash qarorgoxlari ham nisbatan yuqori darajaga ko'tarildi. Ularning yashash qarorgoxlarini o'rganish shuni ko'rsatdiki ular 15- 20 kishi bo'lib, birgalikda yashaganlar va ov qilganlar. Bunday xolat o'z navbatida tartibsiz jinsiy aloqalarga ham chek qo'ya boshladi. ekzogamiya. ya'ni birga yashayotgan guruhlar orasida jinsiy alokalarni ta'kiklash vujudga kela boshladi. Bu kabi munosabatlar esa urug' tuzumiga xosdir. Demak, must'e davriga kelib, urug' tuzumini ilk ko'rinishlari vujudga kela boshladi. Poleantropalar asta-sekin hozirgi zamon odami xolatiga o'ta boshladilar. San'atni ilk kurtaklari paydo bo'lishi bilan birga ibtidoiy odamlarda e'tiqod ham paydo bo'la boshlaydi. Bu aytilganlarni barchasi mutaxassislar uchun must'eda urug' tuzumini tashkil topa boshladi deyishga asos beradi. Shuni aytish joizki, must'e davri qarorgoxlari, ayniqsa tabiat kuchining ta'siri ostida joyidan siljib turli tomonlarga tarqalgan arxeologik ashyolar nafaqat bizning O'zbekistonimiz hududida balki O'rta Osiyoni barcha hamdustlik respublikalarida ko'plab topilgan. Ammo bizning respublikamizda yuqorida eslatib o'tganimizdek, Ya.G'.G'ulomovni sayi harakatlari bilan O'rta Osiyoda yagona bo'lgan arxeologiya institutini tashkil qilingani va unda ko'plab mutaxassis milliy kadrlarni etishitirilgani tufayli insoniyat tarixining barcha jabxalarida ancha to'la va keng miqyosda o'rganilgan. Qo'shni Tojikiston hududida ham must'ega oid yodgorliklar juda ko'plab topilgan. Shulardan mashxurlari Og'zi kichik, Oq jar, Qora bura, Qayroqum, Semiganj, Kuxi-Piyoz, Baypazinlardir. Bular orasida Og'zi kichik g'or makoni nafatsat Tojikistonda balki, butun O'rta Osiyodagi mashxur bo'lgan must'e yodgorliklaridan hisoblanadi. G'or Vaxshtog' tizmasining janubiy g'arbiy qiyaligida bo'lib, Dang'ara qishlog'idan 20 km shimoldagi Shar-shar qishlog'i yaqinida joylashgan. Yodgorlikda qazish ishlari olib borilishi natijasida bu erda qanday bo'lsa shunday xolda saqlangan 1m qalinlikdagi madaniy qatlam ochildi. Unda katta gulxan qoldig'i, har xil must'ega oid tosh qurollar topilgan. Og'zi kichik g'orini madaniy qatlamini ustki qismlaridan yuqori paleolitga xatto mezolitga oid mehnat qurollari ham topilgan. Og'zi kichik g'or

makonidan topilgan topilmalar asosan o'tkir uchli paykonlar (nayza uchlari), pichoqlar, qirg'ichlar, kesgichlar, teshgichlar bo'lib, ular uchirindi va plastinkalardan yasalgan. Bu mehnat quollarining aksariyati retushlangan, ya'ni bularga ikkinchi ishlov berilgan. Plastinkalar ham uchirindi (otshep) lar kabi o'zaklardan uchirib olingan. Ammo ularning bo'yi eniga qaraganda, frantsuz olimi Bordning fikricha 1,5 barobar va undan ortiq bo'lgan. Og'zi kichik g'or makoni yodgorligini yoshini Teshiktosh g'or odamlari bilan barobar deguvchilar ham bor. Ammo Teshik-tosh bilan Og'zi kichik g'ori topilmalarini jiddiyroq o'rga-nilsa, aniqrog'i qiyoslanilsa, Teshiktoshda Og'zi kichikka nisbatan hayot ancha ilgari boshlanganiga iqror bo'lamiz. Qora-bura yodgorligi ham must'e davriga oid bo'lib, u Toji kiston jumxuriyatining Qo'rg'ontepa shahridan 37 km janiu-biy-g'arbda Vaxsh daryosining chap soxilida Shinko'l qishlog'i yaqinida Qora-buraning 2,5 km lik hududida joylashgan bo'lib, uning 9 ta punktidan 8 mingga yaqin mehnat quollari va shu quollarni yasash jarayonida xosil bo'lgan chiqindilari topilgan. Topilmalarning juda ko'pchiligini mehnat quollarini yasash uchun mo'ljallangan (zagatovka) lar tashkil qiladi. Rapidasimon o'zak (nukleus) lar ham ko'plab uchraydi. Bu yodgorlik uchun harakterli belgilardan yana biri mehnat quollariga ikkinchi ishlov berilganidir.

Yuqoridagi satrlarda Markaziy Osiyo hududida ajdod-larimiz tarixi Seleungur va Ko'lbuloq yodgorliklari misolida hozirgi kunimizdan million yil ilgari boshlangani xaqida arxeolog olimlarimizni daliliy ashyolariga suyangan xolda bayon qildik. Bu har ikkala noyob yodgorlik ajdodlarimizning eng qadimgi tarixini har tomonlama yoritishda bir-birini to'ldirganini ham guvoxi bo'ldik. Agar Seleungur yodgorligidan biz uchun g'oyat katta tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan eng qadimgi ajdodlarimiz bo'lmish g'ergantroplarni suyak qoldiqlari topilgan bo'lsa, Ko'lbuloqdan 41 ta madaniy qatlamdan topilib, u erda ashell'dan tortib to mezo-lit (o'rta tosh asri) gacha bo'lgan davrda uzluksiz hayot davom etganligi isbotlandi. egni muximi Markaziy Osiyodagi must'e davri ajdodlarimizni kelib chiqishlarini chetdan deguvchilarni fikrlari g'ayri ilmiy ekanligi isbotlandi. Aniqrog'i Teshiktoshdan topilgan bizning ajdodlarimiz bo'lmish poleantroplarni

kelib chiqishlari chetdan kelgan kelgindilardan emas, balki shu Markaziy Osiyoda yashagan g'ergantropalardan ekanliklari ilmiy jihatdan har tomon-lama isbotlab berildi. O'z ishlarinn xaqiqiy fidoiylari bo'lgan arxeolog olimlarimizni endigi muxim vazifalari bizning Markaziy Osiyo hududida yashab o'tgan must'e davri ajdodlarimizni avlodlari kkmmlar bo'lganinin va ular qaerlarda yashaganliklaripa, ularni hayot tarzlari qanday kechganini aniqlashdan iborat edi. Bunday kuxim masala o'z echimini 1939- yilda Samarqand san`at va madaniyat tarixi muzeyining xodimi N. G. Harlamov tomonidan, Samarqand shaxri bog'ining ko'l yonda arxeologiya faniga «Samarqand makoni» nomi bilan kirgan yodgorlikni uzoq yillar davo-mida ko'plab arxeolog olimlar tomonidan o'rganilishi nati-jasida trpd.i.. Bu yuqori paleolit davriga mansub bo'lgan yodgorlik 1939-yilning yozida M.V. Voevodskiy va V. V. Shu-movlar tomonidan qisman o'rganildi. 1960 yilning boshla-riga kelib, D. N. Lev boshchiligidagi Samarqand Davlat universiteti ekspeditsiyasi bu yodgorlikda qazish ishlarini olib bordi. 1970 yildan boshlab ko'p yillar davomida qazish ishlariga Mavlon Jo'raqulov raxbarlik qilib, bu yodgolikda 3 ta madaniy qatlam borligi aniqlandi va 10 mingga yaqin mehnat qurollari hamda ularni chiqindilari topildi. Qarorgoxdan topilgan mehnat qurollarinig aksariyati yuqori paleolitga xos pichoqsimon plastinalardan yasalgan bulib, ular orasida qirg'ichlar, tosh boltalar borligi aniq Bu qurollarni yasashda chaqmoqtosh, diorit, kvarts-i qayroqtoshlarlan xom-ashyo sifatida foydalanilgan. Arxeolog olimlarimizni izlanishlari bu xom-zshyolarni yodgor. dan 5-6 km uzoq masofada joylashgan Cho'ponota tizmasi;. olib kelinganligini aniqladi. Samarqand makonidan topi, gan topilmalar orasida 20 ga yaqin tuxumsimon danakchala. bo'lib, ularni har birida bittadan teshikchani bo'lishi mu-taxassislar diq-qatini o'ziga jalb kildi. Sababi bu te-shikchalar tasodifiy bo'lmay, ularni har biri ma`lum maq-sad bilan ajdodlarimiz tomonidan teshilgan edi. Arxeo-loglarimizni xulosadlariga ko'ra bu teshik danaklar qadim-gi ona ajdodlarimizni taqinchoqlari bo'lgan. Bulardan ta-shqari yodgorlikdan kattaligi jixatidan bir xil bo'lgan ik-kita yupqa qayrotosh ham topilgan. Bularning birini o'rta-sida teshik bo'lib,

izlanuvchilarni taxminicha bu sochga taq-ish uchun mo'ljallangan taqinchoq yoki yomon ko'zdan saqlovchi bo'yinga osib yuradigan tosh tumor bo'lishi mumkin. Har ikki qarashni qay biri to'g'ri bo'lishidan kat'iy nazar, bu to-pilmalar bizni ona ajdodalirimizni madaniyatini qadi-miyligidan dalolat beradi. Agar tumor sifatida foydala-nilgan bo'lsa, Teshiktosh davrida boshlangan, ajdodlarimiz-ni qadimiy e'tiqodini yuksak darajaga ko'tarilib, shakl-langanini ko'rsatadi. Taqinchoq sifatida foydalangan bo'lsalar, ayol ajdodlarimizni o'zlariga oro bera boshlagan-liklarini hozirgi kunimizdan taxminan 30-35 ming yil avval boshlaganliklarini ko'rsatadi⁵¹.

Samarqand makoni va undan topilgan arxeologik topil-malarni yoshini aniqlash masalasida shuni aytish kerakki arxeolog olimlarimiz har tomonlama fikr yuritib, ularni yuqori poleoit davriga mansub degan xulosaga kelganlar. Bu yodgorlikni Seleungur va Teshiktosh kabi buyuk ahamiyati shundan iboratki, undan butun Markaziy Osiyoda birinchi bo'lib, yuqori paleolit davriga mansub kroman'on turidagi yosh ayolni suyak qoldiqlari topildi. Olimlarimizni xulosa-lariga ko'ra bu suyak qoldiqlari kelib chiqishlari jixati-dan Teshiktosh odami bilan bog'liq bo'lgan. Demak, Teshiktosh odamlari bir necha ming yillar davomida taraqqiy etib, o'zlarini biologik jixatdan shakllanish jarayonini yakuniga Samarqand makonidan etkazganlar. Bunday jarayonlar O'zbe-kistonimizni boshqa hududlaridan ham bo'lgan bo'lishi tabiiy. Ammo hozircha Samarqand makoni turidagi yodgorliklar topilgani yo'q. Samarqand makonidan topilgan yana bir ajoyib topilma bu tasviriy san'atning eng qadimiy namu-nasi hisoblangan hayvon kobirgasiga chizilgan 5 ta uyik shakllar va bir qancha suyak bezaqlaridir. Bunday noyob to-pilmalar yukor paleolit davriga mansub bo'lgan hamma yod-gorliklarda ham uchrayvermaydi. 1962 yilning baxorida O'zg'A ga karashli tarix va arxeologiya instituti tomonidan tashkil qilingan A. R. Muhammadjonov boshchiligidagi ar-xeolojiya otryadi yana bir ajoyib o'tmish davrini aks

⁵¹ Мамедов Э. Д. Палеоэкология человека каменного века в пустынях Средней Азии. – в кн.: Культура и искусства древнего Хорезма. – М.: Наука. 1981, с. 47.

ettiruv-chi noyob yodgorlik topildi. Bu yodgorlik arxeologiya faniga Obiraxmat (Tabarruk suv) nomi bilan kirib keldi. Obi-raxmat g'or ana shu 1962 yilning yozidayok taniqli antropolog M. M. Gerasimov xabarligida o'rganila boshlandi. Bu yodgorlik Toshket shaxridan 100km shimoliy- sharqda, Ko'ksuv tizmasini etagida Poltov soyining ung kirgogida joylash-gan bo'lib, keng yoysimon shaklga ega, eni 20m dan ortiqroq bo'lib, tashqi ko'rinishi juda ajoyib manzarali, g'orning ichi yorug', uning sharqiy chekkasidan chuchuk suvli shalola oq-ib turadi. Obiraxmat yodgorligini boshqa yuqori paleolit yodgorliklaridan farqi P juda qalin qatlamdagi madaniy qatlamga ega bo'lib, uni qalinligi 10 m ga etadi. Madaniy qatlamlarni soni esa 21 ta. Madaniy qatlamlarni qalinli-gi qadimgi ajdodlarimizni bu erda uzoq muddat yashagan-liklaridan dalolat beradi. Aftidan ajdodlarimiz uchun bu er ov qilishga va yashashga qulay bo'lgan bo'lsa kerak. Garchi Obiraxmat g'orini o'rganishni boshlarida M, M, Gerasimovni boshchiligida bo'lgan bo'lsa-da, bu yodgorlikni asosan siste-mali ravishda o'rgangan va nafaqat Markaziy Osiyoga bal-ki.jahon arxeologiya faniga tanitgan olim R.X. Sulaymonov bo'lib, bu olim tomonidan Obiraxmatni barcha topilmalari har tomonlama xazirgi zamon iborsai bilan aytilganda jahon standarti talablariga javob berarli tarzda yoritib berilgan. Obiraxmat g'oridan topilgan tosh asrining moddiy ashyolari Markaziy Osiyo hududidan topilgan tosh davri yod-gorliklari orasida arxeologik materiallarga juda boy bo'lgan yodgorliklardan hisoblanadi. Mehnat qurollarini xilma-xilligi nayzasimon qurollarni va nukleuslarni xilma-xilligi o'ziga xos xususiyatga ega aknligini ko'rsatib turadi. Mehnat qurollarini ko'pchiligi plastinkasimon ashyo-lardan yasalgan. Obiraxmat g'orining yuqori qatlamla-ridmn hayvonlarning ilik suyaklaridan yasalgan bigizlar topildgan. Bundan shunday xulosaga kelinadiki ajdodlari-miz yuqoripaleolit davridayok o'zlariga ust-bosh tikishni bilganlar. Demak, must'e davridagi kabi ular yalang'och xolda yurmaganlar. Madaniy qatlamlardan topilgan suyak qol-diqlariga qaraganda g'or egalari asosan tog takasi, arhar, bug'u kabi hayvonlarni ov qilganlar. Obiraxmat g'orida uzoq yillar davomida ilmiy ishlar olib borgan R, X. Sulaymo-novni xulosalariga ko'ra Obiraxmat g'ori madaniy qatlam-laridagi moddiy ashyolar O'rta

Osiyodagi must'e madaniyatla-ridan birini yakunlab, yuqori paleolitga o'tishini ko'rsa-tuvchi bosqichdir. O'rta Osiyoda juda yirik paleolit qaror-goxi hisoblangan Obiraxmat g'orinig ko'pminglab topilgan tosh qurollari statistik analiz kilinib, O'rta Osiyodagi boshqa muste yodgorliklarining mehnat qurollari bilan qi-yoslanib o'rganildi va bu yodgorlikni o'ziga xos alohida must'e madaniyati ekanligi isbotlab berildi⁵².

Shuni alohida ayniqsa joizki R, X. Sulaymonovni ar-xeologiya faniga qushgan yirik xissalaridan biri shu bo'ldiki Respublikamizdagi barcha must'e yodgorliklarini mehnat qurollari mukammal ravishda o'rganilib, ularni bir-biri bilan qiyoslab, bu yodgorliklarni rivojlanish evolyu-tsinianiqlash bilan birga tosh industrityasini davrlashti-rish masalasi ham kurib chikildi va bu xaqida aniq ma'lumotlar berildi. Bu xulosaga ko'ra Teshiktosh g'orining tosh industriyasi yorokin ifodali must'e kifasiga ega bo'lib, bu erda rapidasimon o'zak (diskovidniy nukleus) lardan uchirindilar uchirish texnikasi qirg'ich (skreblo) qurollari to'la xukmron bo'lgan. Teshiktoshdan keyingi taraqqiyot bo-sqichi janubiy g'arg'onadagi juda ko'plab topilgan ochiq xil-dagi (tipdagi) must'e yodgorliklari bo'lib, bo'larga Qayroq-kum qarorgoxlari ham kiradi. Bu qarorgoxlardagi texnika Teshiktosh texnikasiga qaraganda taraqqiyot jixatidan ancha oldinga utib ketgan. Prizma shaklidagi o'zaklardan oldingi (protoprizmaticheskiy) o'zaklarni soni ancha ortadi va re-tush qilingan dag'al plastinkalar tarakiy etadi hamda ilk yuqori paleo^itning ilk bosqichi xos dag'al qiyofadagi mehnat qurollari vujudga kela boshlaydi. Obiraxmat g'ori-ni tosh industriyasi ham ilk yuqori paleolitga xos bo'lib, must'edan yuqori paleolitga o'tish davriga to'g'ri keladi.

R. X. Sulaymonovni o'rta paleolit yodgorliklarini davrlashtirishiga ko'ra Jarquton va Xojikent yodgorliklari esa g'arg'ona va Qayroqkum yodgorliklardan keyingi bosq-ichni tashkil etadi. Bu yodgoliklarda ancha uzun plastinka-lardan tayyorlangan ashyo (zagatovka) lar ko'p bo'lib, bo'lar-ning tayyorlanish texnikasi yuqori paleolit texnikasini eslatadi. Yuqori paleolit texnikasi deganda, yuqori

⁵² Лазуков Г.И. Взаимоотношение географической среды и палеолитического человека. В кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. –М., 1974, с. 30.

paleolitgacha bo'lgan barcha texnikalardan keskin farq kiluvchi butunlay yangicha usulda mehnat qurollari yasash uchun mo'ljallangan prizma shaklidagi o'zaklardan kolotushka (yog'ochdan yasalgan yog'och to'qmoq) va posrednik (vosita) yordamidaplastinkalarni uchirib olish tushuniladi. Agar must'e davrida, must'e tex-nikasiga ko'ra rapidasimon (diskoivdny) o'zaklardan ot-boyniklar yordamida must'e davriga xos bo'lgan uchburchaksi-mon uchirindilar uchirib olingan bo'lsa, endi yuqori paleo-litga kelib, prizma shaklidagi o'zaklardan yog'och to'qmoq va o'zak bilan yog'och to'qmoq oraligidagivosiatchi rolini bajar-gan bug'u shoxini butoqlari yordamida pichoqsimon uzun pla-stinkalar uchirib olingan. Bu texnikani tobora takomilla-shib borish natijalari, prizma shaklidagi o'zaklardan olin-gan plastinkalarni uzunligi 35 sm gacha etgan. Prizma shaklidagi o'zaklardan pichoqsimon plastinkalarni uchirib olish soxasida juda ko'p yillar davomida tajribalar o'tkazgan S. A. Semenovni xulosalariga ko'ra, prizma ashk-lidagi o'zak ibtidoiy odamni har ikki tizzasi orasida si-kib ushlangan va bu o'zakni chekkasiga bug'u shoxini butog'ini chap kulda urnatilib, ung kuldagi yog'och to'qmoq bug'u shoxi butog'ini to'mtoq tomoniga zarb bilan urilgan. Natijada prizma shaklidagi o'zakni chakka qismida o'zakni uzunligiga qarab, ana shu uzunlikda plas-tinka uchirilgan. Bu jaryon bir necha marotaba takrorlanib.bitta prizma shaklidagi o'zakdan bir necha unlab plastinkalar uchirilgan. Uchirilgan plastinkalarni uzunligi va ularni sifati birinchi navbat-da o'zaklarni qanday ashyodan ekanligiga bog'liq bo'lsa, ikkinchidan ana shu plastinkalarni o'zavklardan uchirib olyotgan ustani tajriba va maxoratiga bog'liq bo'lgan. Shuni aytish kerakki yukor paleolitga xos bo'lgan bunday texnika Obi-raxmatni faqat yuqori qatlamlaridagina uchraydi. Obirax-matni tosh industriyasini R. X. Sulaymonov tomonidan qi-lingan analizlari shuni ko'rsatadiki uni yuqoriqatlamlari-da yuqori paleolitga xos mehnat qurollari son jixatidan keskin ravishda ko'payib, must'ega xoslar ikkinchi darajaga tushib koladilar va xatto yo'qolib boradilar. Madaniy qatlamlarni yuqordagilari yuqori paleolitga xos harakterga egadirlar. Shunday qilib, Obiraxmat yodgorligi must'eni oxiri va must'edan yuqori paleolitga o'tish davrini o'zida mujassamlashtirgan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan va ayrim olingan makonga mos bo'lgan juda

noyob makon hisob-lanadi. Must'e madaniyati taraqqiyoti bosqichlariga xos bo'lgan bu Obiraxmat madaniyatini harakterli xususiyati unda Teshiktoshdagi qirg'ich (skreblo) larni plastinkalar bilan almashinuvidir. Boshqa xil qurollardan eng ko'pi kes-kich (rezets) lar va yog'ochga ishlov beruvchi qurol (skobelg') lardir. Uchi uchli (ostrakonechnik) nayzasimon qurollar va teriga ishlov beruvchi qirg'ich (skrebki) lar oz miqdorda, chopqilar esa umuman uchramaydi⁵³.

Shuni alohida ta'kidlash joizki Obiraxmat g'orini egalari o'z o'z madaniyatlarini hamma bosqichlarida ham o'ziga xoslikni to'la saqlab qolganlar. Yuqori paleolitga oid yodgorliklardan yana biri Ko'lbuloq yodgorligi bo'lib, u Chotqol tog'ining janubiy-sharqiy yonbag'ridagi xarsangning o'ng qirg'og'iga joylashgan bo'lib, 1962-yilda O. T. Rostovtsev boshchiligidagi Angren maktab o'quvchilari tomonidan topilgan. 1963-yildan boshlab, ko'p yillar davomida O'zg'Aga qarashli tarix va arxeologiya institutini xodimi M. R. Qo-simov tomonidan o'rganilgan. Biz bu yodgorlik haqida Mar-kaziy Osiyo janubidagi Quyi paleolit davri haqida so'z yuritganimizda to'xtab o'tgan edik. Sababi. bu yodgorlik o'zini madaniy qatlamlarida ajdodlarimizning eng qadimgi davri bo'lgan quyi paleolitnigina yoritadigan topilmalarnigina saqlab qolmay balki, undan keyingi davrlarni ham yoritadigan must'e xatto yuqori paleolit davrini ham aks ettiruvchi arxeologik ashyolarni ham o'z bag'rida saqlab kelgan⁵⁴. Shu yodgorliklarni yuqoridan to 4-madaniy qatlamgacha bo'lgan 1,2,3-qatlamlari yuqori paleolit davriga mansubdir, Bu yuqori paleolitga mansub madaniy qatlamlarning gulxan qoldiqlaridan pista ko'mir, yovvoyi ot, qo'y, bug'u ka-bi hayvon suyaklarining qoldiqlari topildi. Ana shunday yuqori paleolit davrini aks ettiruvchi Markaziy Osiyo xu-dudidagi yodgorliklardan yana biri hozirgi Turkmanistonda joylashgan. Dam-dam chashma-P yodgorligidir. Bu yodgorlikni

⁵³ Джуракулов М. Д. Ўрта Осиё ибтидоий археологияси. СамДУ. 1984, 59-бет

⁵⁴ Лазуков Г.И. Взаимоотношение географической среды и палеолитического человека. В кн.: Первообытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. –М., 1974, с. 58.

faqat 9-qatlamigina yuqori paleolitga oid bo'lib, yuqoridagi qatlamlari mezolit, neolit va bronza asrlarini o'z ichiga oladi.

Shunday qilib, Markaziy Osiyo hududidagi quyi va o'rta hamda yuqori paleolit davri yodgorliklarini: Seleungur, Ko'lbuloq, Teshiktosh, Obiraxmat, Samarqand makoni, Og'zi kichik, Dam-dam chashma-2 va boshqa yodgorliklari misolida ko'rib chiqib, ajdodlarimizning ilk tarixini ildizlari juda qadimiy ekanligiga va uni 1 million yildan buyon uz-luksiz davom etib kelganligiga siz aziz o'quvchilarda umu-miy tushuncha xosil qilishga harakat kildik. eng muximi Seleungur yodgorligi orqali bizning hududimizda eng qadimgi ajdodlarimizning hozirgi kunimizdan 1 million yildan ortiqroq vaqt ilgari paydo bo'lganliklarini rad etib bo'lmas darajadagi daliliy ashyolarga suyangan xolda bilib olgan bo'lsak, Ko'lbuloq yodgorligi orqali va boshqa so'nggi davrlarga mansub arxeologik topilmalarga boy bo'lgan yodgorliklar orqali ajdodlarimiz tarixini, ta-raqqiyotini uzluksiz davom etganligini guvoxi bo'ldik. Yuqoridagi satrlarda quyi va o'rta paleolit davrini o'zlariga xos xususiyatlariga ega bo'lganliklari bilan tanishib chiqdik. Bu xususiyatlar har bir davrni o'ziga xosligi bilan bir-birlaridan farq qiladilar va bir davrni ikkinchi davr bilan almashuv qonuniyatlarini, sabablarini ochib beradi. eng muximi ana shu davrlarda yashagan ajdodlarimizni kun-dalik turmush tarzlari xaqida bizni to'laroq tasavvur qi-lishimizga imkon beradi. Shunday ekan o'rta paleolitdan ya'ni, must'e davridan so'ng boshlangan yuqori paleolit davrini o'ziga xos xususiyatlari xaqida imkon qadar batafsil bayon qilishga o'tamiz. Arxeologiya fanida yuqori paleolitni so'nggi paleolit ham deyiladi. Aslida ikkalasi ham bir ma'noni anglatadi. Yuqori paleolit deganda paleolit (qadimgi tosh asri) ni texnikasini, rivojlanishini yuqori darajaga ko'tarilganini ifodalansa, so'nggi paleolit deganda qadimgi tosh asrini oxirlayotgani tushuniladi. Hozirgi kunimizdan o'rta hisobda 35 ming yil ilgari must'e davridan so'ng yuqori paleolitni boshlanishi insoniyat tarixida yangi davrni boshlab berdi. Bu davrni bosh xususiyati shundan iboratki, bu davrga

kelib, buyuk xodisa yuz berdi. Nafaqat bizning Markaziy Osiyo hududida balki, er yuzining juda ko'p joylarida hozirgi zamon odamlarini shakllanish jarayonlari nixoyasiga etdi, ya'ni million yillar davomida ajdodlarimiz jismoniy ko'rinish jixatlaridan hozirgi zamon odamini shakliga keldilar. Ammo ajdodlarimiz hozirgi zamon shakliga kelgunlarga qadar juda katta davr mobaynida xaddan tashqari mashaqqatli bo'lgan ko'plab bosqichlarni bo-sib o'tdilar. Agar quyi paleolitda arxantropolar, o'rta paleolitda poleantropolar va ulardan so'ng neantropolar yashagan bo'lsalar, bularning har birlari garchi sekinlik bilan bo'lsada rivojlanishlari natijasida jismoniy jixatdan shakllanib, ularni bu shakllanish darajalari mutaxassis olimlar tomonidan berilgan nomlari orqali be'lgilanib berildi. Masalan eng qadimgi odam hisoblangan avstrolo-piteklerden so'ng ularga nisbatan har tomonlama rivojlangan prezinjantropolar, bulardan so'ng zinjantropolar, pitekantropolar, fergantropolar, sinatropolar yuzaga kelib, oxiri yuqori paleolitga kelib kroman'onlar ya'ni, hozirgi zamon odamlaridan deyarli farq qilmaydigan odamlar paydo bo'ldi. Bu odamlar yuqorida ta'kidlaganimizdek yuqori paleolitning eng muxim va bosh xususiyati hisoblanadi. Arxeolog olimlar sobiq Ittifoq hududidagi yuqori paleo-lit madaniyatini bir-biridan farq kiluvchi hududlarga bo'ldilar: bulardan biriga sobiq Ittifokni Evropa qismi bilan Kavkazni kiritib, Evroosiyoga va O'rta Osiyo bilan Sibirni qo'shib, Afroosiyoga ajratdilar. Bu har ikki regi-ondagi yodgorliklar garchi bir-birlaridan qurol yasash tex-nikasi va boshqa soxalarda farq qilsalarda o'zlarini regi-onlarida joylashgan yodgorliklar ko'p soxalarda o'xshashdir-lar. Agar must'eda san'atni kurtaklari endigina vujudga kela boshlagan bo'lsa, yuqori paleolitda bu jarayon yuksak darajada rivojlandi. Geologik jixatdan yuqori paleolit muzlik davrini Valday bosqichiga to'g'ri kelib, uni boshlarida ob-xavo sovuq va nam bo'lgan bo'lsa, oxirida ancha mo'tadillashadi. Ammo orada xavolar ilib hozirgi zamon iqlimiga yaqin ham bo'lgan. Sobiq Ittifoqni Evropa qis-mida muzlik yuqori Valgi gacha kelib janubiga o'tmagan muzlikni ta'siri etmagan janubiy hududlarda dub, grab, qora qayin daraxtlari o'sgan. sovuq dashtlarda, mamontlar shimol bug'ulari, junli nasaroglar,

oqquyruqlar, yovvoyi otlar yashaganlar. Mamontlarni dandon tishlari shu qadar yirik bo'lgani ularni og'irliklari 200kg gacha etgan. Ular bu tishlari yordamida qor bilan qoplangan er yuzini tozalab o'zlari uchun ovqat topganlar. Bu mamontlar o'zlarini katta va baxaybatliklari bilan xind fillaridan yuqori to'rgan-lar. Ularni terilari uzun va qalin yunglari bilan qo-plangan. Mamontlar asosan o't-o'lanlar va daraxt shoxlarini barglari bilan oziqlanganlar. Asta-sekin iqlimni o'zgari-shi bilan mamontlar yo'qola boshlaganlar. Ularni butunlay yo'qolishlari paleolitni tugash davriga to'g'ri keladi. Shuni aytish kerakki yuqori paleolitdavriga kelib ovchilik uchun shunday qulay sharoit vujudga keladiki, natijada ajdodla-rimiz hayotida ovchilik o'zini yuqori cho'qqisiga chiqadi. Yuqori paleolitga kelib axolini soni ham sezilarli darajada o'sadi. Olimlarimizni hisob-kitobiga ko'ra axolini soni, agar ashell'ni ikkinchi yarmida dunyo buyicha faqat 300 ming bo'lgan bo'lsa, yuqori paleolitdavriga kelib ularni soni 3,34 millionga etadi. Shuning uchun ham ishlab chiqaruvchi kuchlarni taraqqiyot darajasi past bo'lganligi sababli ularni o'zlashtirilmagan joylarga ko'chib yurishlarini sharoit taqazo qilgan. Olimlarni fikrlariga ko'ra xuddi shu davrda Bering bo'g'ozi orqali janubiy Amerikaga odamlar o'tib.joylashib olganlar. Ko'pchilik arxeologlarni xulosa-lariga ko'ra yuqori paleolit dastlab bir joyda paydo bo'lib, so'ng o'sha markazdan boshqa regionlarga tarqagan emas. Aksincha hama joyda yuqori paleolit must'e davriga oid yodgorliklar ichidan o'sib chiqqan madaniyat hisoblanadi. Bunday xulosani to'g'ri ekanligini biz Ko'lbuloq misolida yaqqol ko'rdik. Ko'lbuloq qarorgoxida dastlab ashell' odam-lari, ulardan so'ng must'e va must'edan so'ng esa yuqori paleolit odamlari yashaganliklarini isbotlovchi 41 ta mada-niy qatlam aniqlangan. Yuqori paleolitni yana eng muxim xususiyatlaridan biri yuqoridagi satrlarda ko'rsatganimiz-dek yangi tyoxnikani ya'ni, uchirindilar o'rniga pichoqsimon yupqa va uzun plastinkalarni prizma shaklidagi o'zaklardan yog'och to'qmoq va vosita rolini o'ynagan bug'u shoxini butoqlari yordamida uchirib olishni vujudga kelishidir. Chunki bu texnika tufayli o'tkir qirrali yupqa plstinkalar soni ko'payib, ularni siniqlaridan turli xildagi ov va mehnat quollarini yasaganlar. Shuni aytish kerakki, must'e davrida ham uchburchaksimon uchirindilar qatorida plastinalar

bo'lgan. Bu plastinalarni yuqori paleolit plastinkalaridan farqi ularni otboyniklar yordamida uchirib olinganliklari sababli qo'pol, qalin va dag'al ko'rinishga ega bo'lganlar. Ammo ularni bo'ylari enlariga nisbatan xuddi yuqori paleolit plastinkalariga o'xshab 1,5 barobar va undan ortiq bo'lgan. Shuning uchun ham arxeologlar bularni bir-biridan farqlash uchun must'e davridagilarini plastina, yuqori paleolitdagilarini esa plastinki deb atashgan. Agar must'e davrida ov va mehnat qurrollarini soni 60 taga etgan bo'lsa, yuqori paleolitga kelib, ularni soni 92 taga etadi.

Xulosa.

XX-asrni birinchi yarmida aniqrogi uni ikkinchi chora-gida Markaziy Osiyo xududida yashagan ajdodlarimizni ilk tarixini boshlanishini xorijiy olimlar 80-100 ming yil bilan belgilab, arxeologik jixatdan must'e davriga te-gishli deb topib, must'egacha bo'lgan arxeologik yodgorlik-larni Markaziy Osiyo xududidan xali topilmagani uchun, teshik tosh fari sohiblarini chetdan kelgan kelgindilar deb notugri nuqtai nazarlarini keltirgan edilar. Ammo shu asrni ikkinchi yarmiga kelib, akademik Ya. F. Fulomovni sayi xarakatlari tufayli yuzaga kelgan. Markaziy Osiyoda yagona bo'lgan arxeologiya institutining O'zbekiston Respublikasi-ni g'anlar akademiyasi tarkibida tashkil topishi natijasi-da juda katta ilmiy kashfiyotlar qilindi. eng muximi bu arxeologiya institutini asosini milliy kadrlar tashkil et-di. Shuning uchun xam nafaqat yuqoridagi kabi fayri ilmiy nuqtai nazarlariga zarba berildi, balki tinimsiz izla-nishlar tufayli Markaziy Osiyo xududida yashagan ajdodla-rimizni tarixi daliliy ashyolarga tayangan xolda 100 ming yildan 1 mil. yilga uzaytirildi. Qadimiy ajdodlarimizni chetdan kelgan kelgindilar emasligi, balki ularni ilk il-dizlari aynan shu Markaziy Osiyoni o'zidan ekanligi Selun-gur va Ko'lbuloqlarning madaniy qatlamlaridan topilgan bir necha minglab mexnat quollariga tayanilgan xolda is-botlab berildi.

Milliy arxeolog olimlarimizni XX asrni 2- yarimida olib borgan ilmiy izlanishlarni yakunlari Mrka-ziy Osiyo xududida ajdodlarimizni 1mln yil avval boshlan-gan xayotlari uzluksiz ravishda davom etib, bir madaniyat ikkinchi madaniyat ichidan o'sib chiqqanliginini isbotlab berdi. Ana shu bosib o'tilgan tarixiy yo'lni 99,75 % sin-fiy jamiyat paydo bo'lgunga qadar bo'lgan. sinfsiz jamiyat-ni aks ettirib, arxeologik jixatdan quyi paleolit, o'rta paleolit, yuqori paleolit, mezolit, neolit, eneolit, xatto bronza asrini so'nggi bosqichigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan, Sinfiy jamiyat esa xozirgi kunimizdan o'rta xisobda 2500 avval paydo bo'lib ajdodlarimizni bosib o'tgan yo'li-ni faqat 0,25% igina aks ettiradi xolos. Arxeolog olim G. N. Matyushininig iborasi bilan aytganda, insoniyat ta-rixini 400 bo'lakka bo'lib o'rganilsa, shundan 399 bo'lagini yoritish arxeologlar zimmasiga tushadi. g'aqat bir bo'lagigi-na yozma manbalar bilan shufullanuvchi

zimmasiga tushadi xolos. Ushbu qo'llanmani bayon qilishimiz jarayonida biz mualliflar uchun 2 ta narsa juda qo'l keldi: Birinchisi biz-ning Markaziy Osiyo xududimizda ajdodlarimizni bosib o'tgan 1mln. yillik hayotlarini xar bir bosqichini aks etti-ruvchi arxeologik yodgorliklarni mavjud ekanligi bo'lsa, ikkinchisi anashu yodgorliklarni arxeolog olimlarimiz to-monidan zamon talabi darajasida o'rganib, o'z adabiyotlari orqali bizga bergan qimmatli ma'lumotlari bo'ldi. Bunga misol qilib Seleungurdan topilgan g'ergantropdan tortib , bronza asrini oxirgi bosqichlarigacha bo'lgan yodgorliklarda odam suyak qoldiqlarni va ularni mexnat qurollarni uzluk-siz ravishda rivojlanib kelishini aks ettiruvchi topilmalarni mavjudligini ko'rsatishimiz mumkin. Xulosa qilib shuni aytishimiz kerakki, Markaziy Osiyodagi eng qadimgi ajdodlarimizni ilk tarixi g'arffona vodiysining Seleungur foridan boshlanib, so'ng Ko'lbuloq, Teshiktosh forlarida davom etgan. Teshiktoshdan esa Samarqand va Obiraxmat kabi yuqori paleolit odamlari, ulardan esa Markaziy Osiyo xududida yuzlab, xatto minglab uchraydigan mezolit, neolit, bronza davri odamlari tarqalganlar, Markaziy Osiyo yodgorliklardagi madaniy qatlamlaridan topilgan moddiy ashyolarni o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, bu regionda eng qadimgi vakillari bo'lmish arxantroplar shell' va ashell' davrida yashab, ulardan so'ng paleontroplar must'e davrida yashaganlar. Bulardan so'ng esa yuqori paleolitdan tortib keyingi bosqichlarda neantropalar yashaganlar. Bizning Markaziy Osiyo xududida hayot uzluksiz ravishda davom etgan. demak, Teshiktosh foridan uchburchaksimon o'tkir uchli nayza (Ostrokonechnik) lar topilgan ekan. Bu ov qurolini Seleungur foridagi bodomsimon ashell' qurollarini takomillashgan shakli deb tushunmoq kerak. Yoki Markaziy Osiyo xududida neolit davriga kelib ming- minglab pichoqsimon ajoyib plastinkalar paydo bo'lgan ekan. Bularning xosil qilish texnikasini Obiraxmat va Samarqand makoni kabi yuqori paleolit yodgorliklariga borib taqalishini anglamoqimiz kerak.

Shuni aloxida ta'kidlash joizki, Seleungurdan odam suyaklarini arxeolog olimlarimiz tomonidan topilishi va ularni antropologlarimizni o'rganish natijalari bir tomondan ajdodlarimiz tarixini o'n karra qadimiylashtirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan pitekantropalar bilan sinantropalar orasidagi bo'shlikni to'ldirdi. Agar

pitekantroplar yashagan davrni hozirgi kunimizdan 1, 5- 2 mln. yil avval desak, sinantroplarni yoshi 300 ming yil bilan belgilangan. Bizni g'ergantroplarni davri esa 1 mln. yil bilan belgilanadi. Demak, g'ergantroplar pitekantroplardan so'ng, sinantroplardan avval_ yashaganlar. Ana shu jixatdan fergantroplarni arxeologiya faniga kiritilishi jahon ahamiyatiga molik desak ham bo'ladi.

Tosh asri yodgorliklarini o'rganish tarixi shuni ko'rsatdiki, ajdodlarimizda narigi dunyoga ishonish, e'tiqod qi-lish kabi ilk diniy qarashlar Markaziy Osiyoda must'e dav-ridan boshlangan ekan. Bunga dalil sifatida Teshiktosh fo-ridagi neandertal' bolani maxsus qabrga ko'milishini va bu qabrni atrofiga hayvon shoxlarini sanchib qo'yilishini ko'rsatishimiz mumkin. Bunday e'tiqodlarni must'edan so'ng xam davom etib, yuqori paleolit, mezolit, neolit, ayniqsa bronza asriga kelib, juda takomillashib ketganini Marka-ziy Osiyo xududlarini ko'plab arxeologik yodgorliklarida uchratdik. Ona ajdodlarimizning yuqori paleolitdan boshlab, xar xil taqinchoqlar taqib o'zlariga oro bera boshlaganliklarini Samarqand makoni misolida ko'rib o'tdik. eng muximi asosan toshlardan iborat bu taqinchoqlarni ota aj-Dodlarimiz tomonidan yasalganini hisobga olsak, ularni ona ajdodlarimizni hozirgi kunimizdan 40 ming yil avval xurmatlarini bajo keltirganlarini guvoxi bo'lamiz. Mada-niyatni eng yuksak cho'qqisi erkaklarni ayollarga bo'lgan mu-nosabati darajasi bilan belgilanishini hisobga olsak, bizning ota ajdodlarimizning qon tomirlarida ana shu yuk-sak madaniyat tosh asridayoq jo'sh urganini ko'ramiz. Yuqori paleolitdan boshlangan ayollarga xurmat, izzat va muxabbat keyingi davrlarda tobora kuchayib bordi. Buni isboti si-fatida bizning Markaziy Osiyo xududida neolit davridayoq maxsus zebu ziynat bezaklarini yasash bilan shufullanuvchi Ustaxonalarni paydo bo'lganligini ko'rsatishimiz mumkin. Markaziy Osiyodagi arxeologik yodgorliklarni olimlarimiz tomonidan o'rganish natijalari yana shuni ko'rsatdiki mezo-Lit davriga kelib o'q-yoyni paydo bo'lishi million yil davomida ajdodlarimiz xo'jaligini asosini tashkil qilib kelayotgan o'zlashtiruvchi xo'jalikni, ishlab chiqaruvchi xo'jalik bilan almashtirish imkonini yaratdi. Neolit davriga kelib, G. Chayldning iborasi bilan aytganda, bizning Markaziy Osiyo xududida xam «Neolit inqilobi» yuz berdi. Demak

o'zlashtiruvchi xo'jalikdan ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tildi. Ammo bunday xodisa, Markaziy Osiyoning barcha xu-dudlarida birdaniga sodir bo'lmadi. Arxeolog olimlarimiz-ni izlanish natijalari Markaziy Osiyoda bir vaqtni o'zida, aniqrofi neolit davrida uch xil yo'nalishda taraqqiyot ri-vojlani bordini: 1. Markaziy Osiyoni shimoliy qismida «Kaltaminor madaniyati»ni sohiblari ovchilik, baliq-chilik va termachilik bilan shufullangan bo'lsalar, uning sharqiy qismida «Xisor madaniyati» ning qabilalari chor-vachilik bilan shufullanganlar. Janubida esa «Joyitun madaniyati» ning egalari dehqonchilik, chorvachilik va ov-chidlik bilan xam shufullanganlar. Demak bir vaqtni o'zida, ya'ni neolitda Markaziy Osiyoni shimolida xo'jalikni aso-sini o'zlashtiruvchi usul tashkil etgan bo'lsa, uni sharqida chorvachilikka asoslangan ishlab chiqaruvchi usul, janubida esa dehqonchilik va chorvachilikka asoslangan ishlab chiqaruvchi usul bosh rol ni o'ynagan. Ovchilik «Joyitun madaniyati» da o'z mavqeini yo'qotib faqat yordamchi vazifasini o'ta-gan xolos.

Izlanishlar yakuni yana shuni ko'rsatdiki ajdodlarimiz tosh asrini oxirlariga kelib, aniqrofi neolitda mehnat qurollarini yasashda sifatli xom-ashyolarni farqini anglab etdilar. endi ular tabiatni o'zi er satxidagi sifatsiz xom-ashyolar o'rniga, «ona. bafri» da yotgan sifatli chaqmoq-toshlardan foydalanishga o'tdilar. Bunday xodisalar bizni Markaziy Osiyo xududida xam yuz berganini Uchtut shaxtalari misolida ko'rib o'tdik. Uchtut shaxtalarini topilishi va uni o'rgaiish natijalari bir tomondan nafaqat neolit balki mezolitdan xam ajdodlarimizni sifatli chaqmoqtoshlardan foydalanganliklarini bildirsa, ikkiinchi tomondan Markaziy Osiyo xududida sifatli chaqmoqtosh konlari bo'lmagan tufayli chaqmoqtoshlar Uraldan keltirilgan deb xulosa qi-luvchilarni fikrlari noto'fri ekanligini aniqrofi tosh as-rida xam bizni ajdodlarimiz xech kimdan va xech qachon qar-zdor bo'lmaganini ko'rsatib berdi. Izlanishlar yakuni yana shuni ko'rsatdiki, Markaziy Osiyoning tofluk rayonlarini juda ko'pchilik joylarida qoyatoshlarga solingan. rasmlar ko'plab uchraydi. Bularning qoyatoshlarga tushirilish texni-kasi xar xil bo'lsada, mazmuni yuksak darajada bo'lib, bu rasmlar qadimgi ajdodlarimiz yashagan davrdagi hayvonot olami bilan bizlarni to'liq ravishda tanishtiradi.

Markaziy Osiyo xamdo'stlik mamlakatlari orasida biz-ning O'zbekistonimizda qoyatoshlarga tushirilgan rasmlar nisbatan ancha keng o'rganilgan bo'lib, bular jumlasiga Za-rautsoy, Sarmishsoy, Bironsoy, Teraklisoy, Jarsoy, Tutli-soy, Qoronfuungursoy, Chadansoy va boshqalar kiradi.

Bu joylardagi qoyatoshlarda: buqalar va sigirlar, sher-lar va yo'lbarslar, qoplon va gepartlar, tulki va bo'rilar, arxar va tof echkilar va xokazolarni ko'rish mumkin. eng muximi bu rasmlar orasida odamlarni o'q va yoy bilan niq-ob ostida ov qilayotgan tasvirlarini xam ko'rish mumkin.

Shuni aloxida aytish kerakki, Markaziy Osiyoda ne-olitdan keyingi eneolit va bronza asri yodgorliklarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, bu davrda ajdodlarimiz ancha hayotiy tajribaga ega bo'lib, xam aqliy xam jismoniy jixatdan kamolotga etgan edilar. Shuning uchun xam ular metallardan foydalanishni ikkinchi bosqichidayoq, ularni eritish va loydan qilingan qoliplarda quyma mehnat qurollari yasashni bilib olganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan tjuramiz. Asarkar, 7-jild, -Toshkent: «O'zbejiston», 1999,
2. Karimov LA. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida Asarlar, 6-jild, -Toshkent: «O'zbekiston», 1997,
3. Абдулкасимов А.А., Аббасов С.Б. Ландшафтно-экологические исследования Центрального Кызылкума. Самарканд, изд-во СамГУ, 2001.
4. Звонкова Т.В. Бухарская область. \ \ Природные условия и ресурсы Юго-Западного Узбекистана. – Ташкент, 1965.
5. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Физико-географическое районирование Узбекистана. \ \ Труды ТашГУ, вып. 231. – Ташкент. 1964.
6. Буцков Н.А., Насыров Я.М. Почвы Юго-Западного Кызылкума. – Ташкент. 1961.
7. Буцко Н.А., Муравьева Н.Т. Почвы \ \ Природные условия и ресурсы Юго-Западного Узбекистана. – Ташкент. 1965.
8. Закиров П.К. Ботаническая география низкогорий Кызылкума и хребта Нуратау. Ташкент. «ФАН», 1971.
9. Гранитов И.И. Растительный покров Юго-Западных Кызылкумов. Ташкент, Кн. 2. 1967.
10. Коровин Е.П. растительность Средней Азии и Южного Казахстана. Кн. 1, 2. 1961. 1962.
11. Закиров П.К. Закиров П.К. Ботаническая география низкогорий Кызылкума и хребта Нуратау. Ташкент. «ФАН», 1971.
12. Гранитов И.И. Растительный покров Юго-Западных Кызылкумов. Ташкент, Кн. 2. 1967.
13. Коровин Е.П. растительность Средней Азии и Южного Казахстана. Кн. 1. 1961.
14. Абдулкасимов А.А., Аббасов С.Б. Ландшафтно-экологические исследования Центрального Кызылкума. Самарканд, изд-во СамГУ, 2001.

15. Захидов Т.З., Мекленбурцев Р.Н. Природа и животный мир Средней Азии. Т. 1 и 2. 1969, 1971.
16. Лазуков Г.И. Взаимоотношение географической среды и палеолитического человека. В кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. –М., 1974,
17. Бадер О.Н. Проблема смещения ландшафтных зон в голоцене и археология. – в кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. –М., 1974,
18. Ранов В.А., Несмеянов С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии. – Душанбе. Дониш, 1973,
19. Орловский Н.С. Механизм опустынивания и его последствия \\\ Опыт борьбы с опустыниванием в СССР. – М.: Наука. 1988.
20. Будыко М.И. Современное изменение климата. Л.: Гидрометеоздат. 1977.
21. Марков К.К. и др. Четвертичный период. Т. 1. М.: изд-во МГУ. 1965.
22. Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. М.: “Наука”. 1981.
23. Мамедов Э.Д. Изменения климата Среднеазиатских пустынь в голоцене. В кн. Колебания увлажнения Арало-каспийского региона в голоцене. М.: Наука. 1980. .
24. Абдулкасимов А.А., Аббасов С.Б. Ландшафтно-экологические исследования Центрального Кызылкума. Самарканд, СамГУ. 2001.
25. Джуракулов М.Д., Мамедов Э.Д. Геология археологических памятников Зеравшана. Ташкент -Укитувчи-1986.
26. Федеров П.В. Стратиграфия четвертичных отложений и история развития Каспийского моря. – труды геол. Ин-та АН СССР, вып. 10. – М.: Изд-во АН СССР, 1957, .
27. Вейнберг И.Г., Стеллелар В.Я. Позднечетвертичные стадии развития Аральского моря и их связь с изменениями климатических

условий этого времени. – В кн.: Колебания увлажненности Арало-Каспийского региона в голоцене. – М.: Наука, 1990, .

28. Кесь А.С. Палеогеография Аральского моря в позднем плейстоцене и голоцене. – В кн.: Палеогеография Каспийского и Аральского морей в кайназое. – М.: изд-во МГУ, 1983, .

29. Джуракулов М.Д., Мамедов Э.Д. Геология археологических памятников Зеравшана. Ташкент – Укитувчи – 1986. .

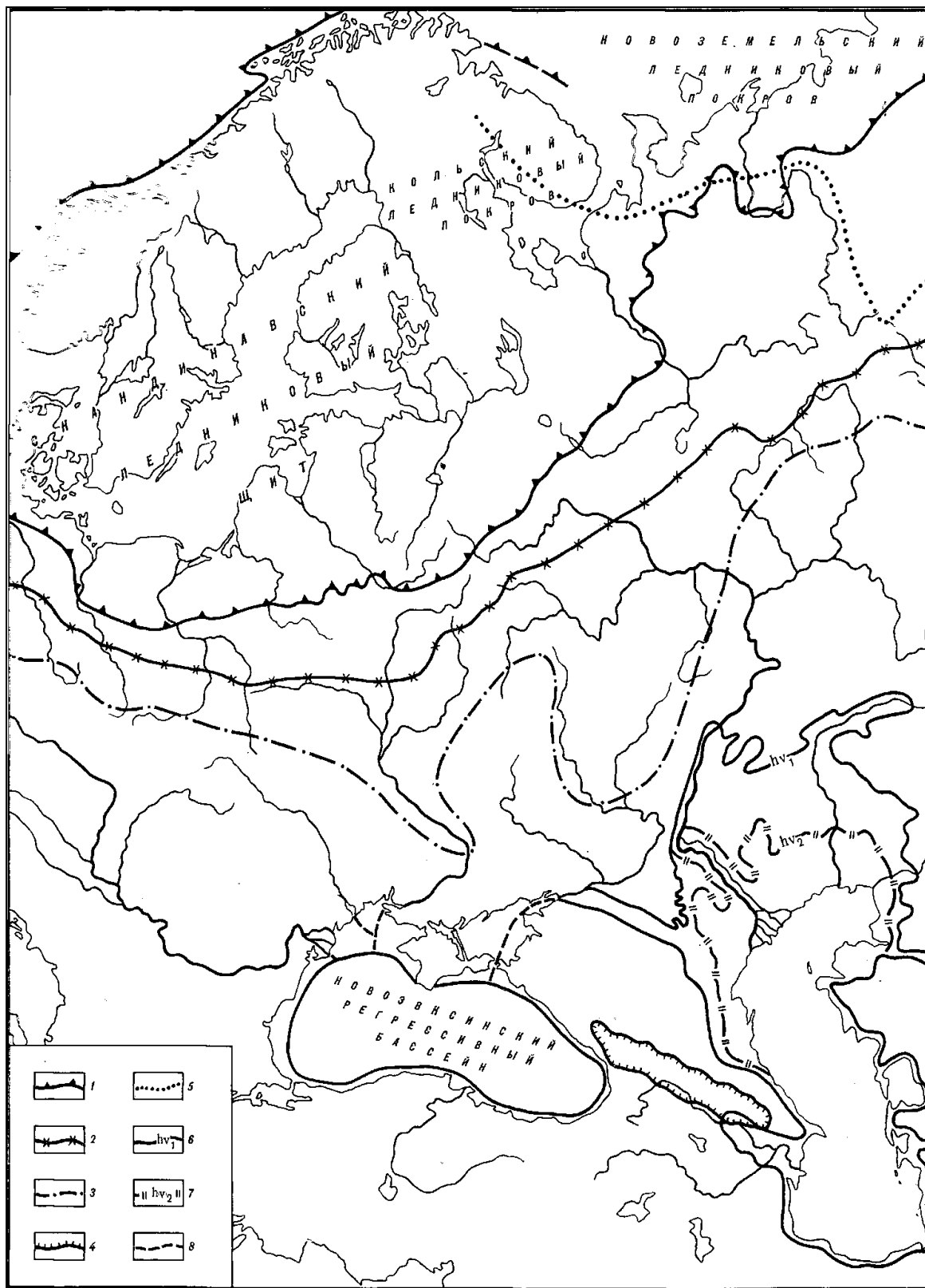
30. Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Комплексные археологические исследования в районе Лявляканских озер (Внутренние Кызылкумы). – В кн.: Тезисы докладов пленума института археологии за 1986 г. – М.: 1974, .

31. Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Стратиграфия четвертичных отложений низовьев Зеравшана и Юго-Западных Кызылкумов в свете новейших геологических и археологических исследований. – Бюлл. Комиссии по научн. Исслед. Четвертичного периода. – М.: Наука. 1972, .

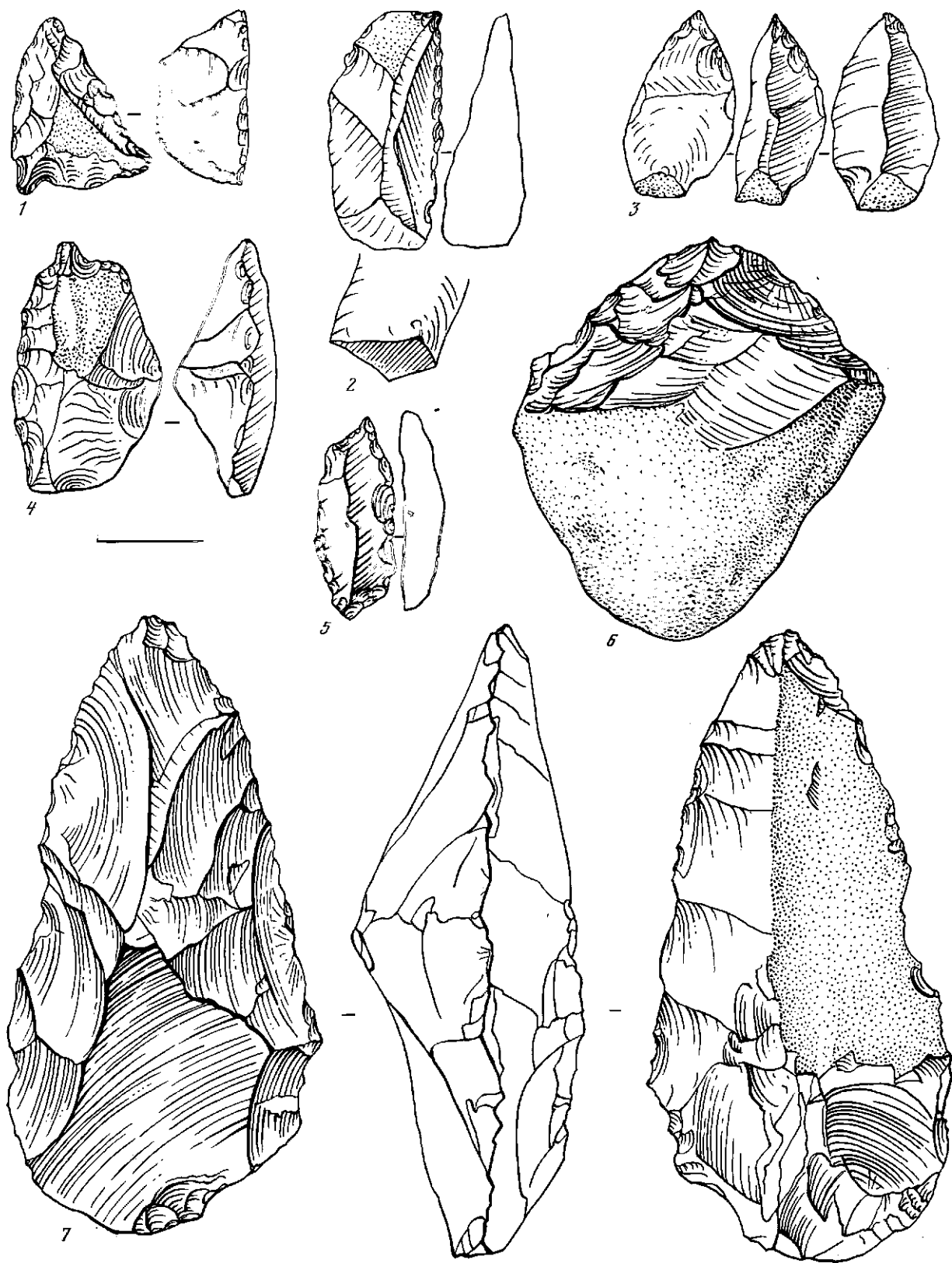
32. Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Первобытный Лявлякан. Этапы древнейшего заселения и освоения внутренних Кызылкумов. – М.: Наука. 1975. .

33. Мамедов Э. Д. Палеоэкология человека каменного века в пустынях Средней Азии. – в кн.: Культура и искусства древнего Хорезма. – М.: Наука. 1981, .

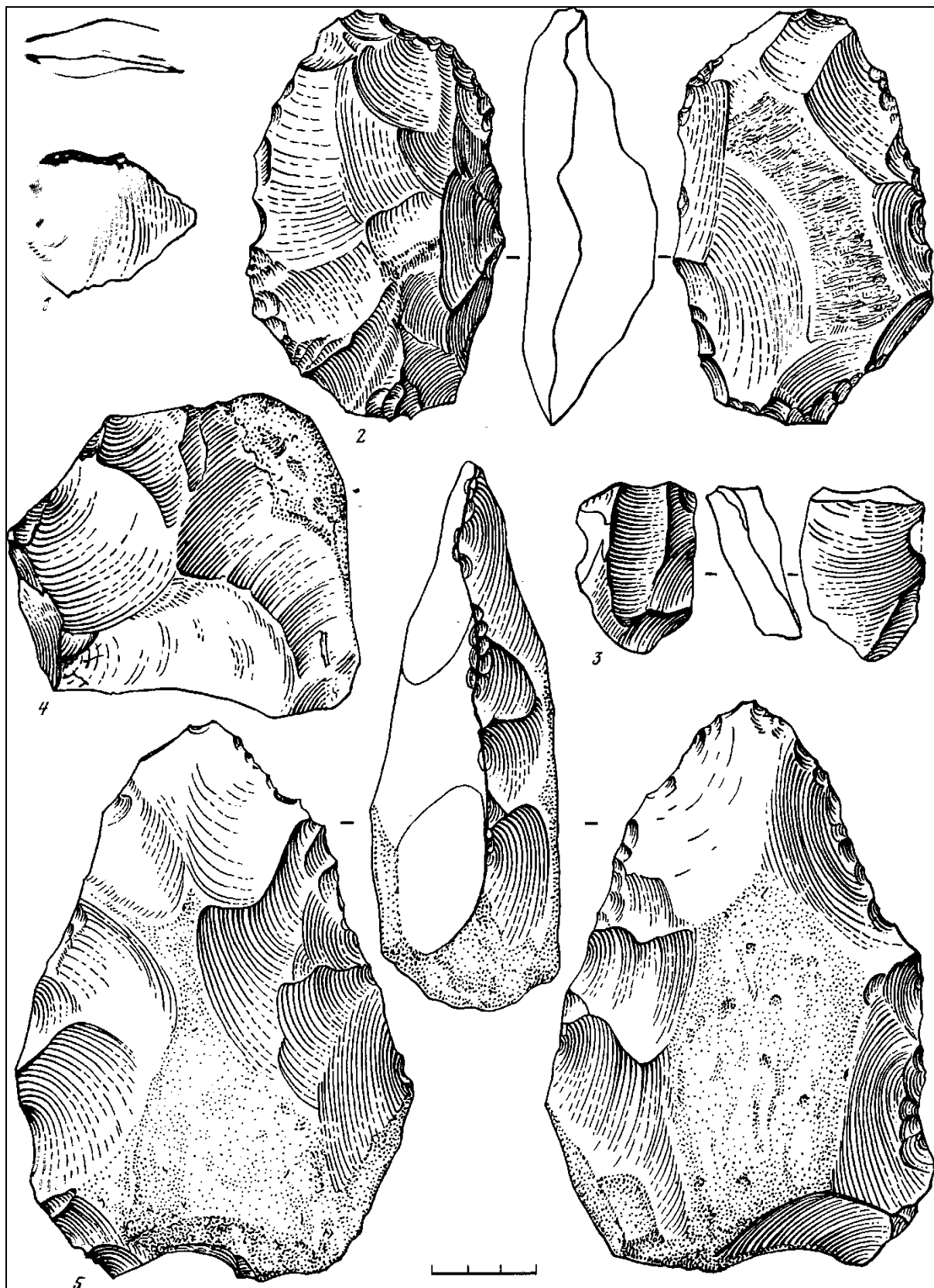
34. Герасимов В.А. Тенденция развития горных ледников северного полушария в послеледниковое время. – в кн.: Труды высокогорного геофиз. Ин-та, вып. 18. Снег и снежные лавины. – Л.: Гидрометеиздат, 1972, .

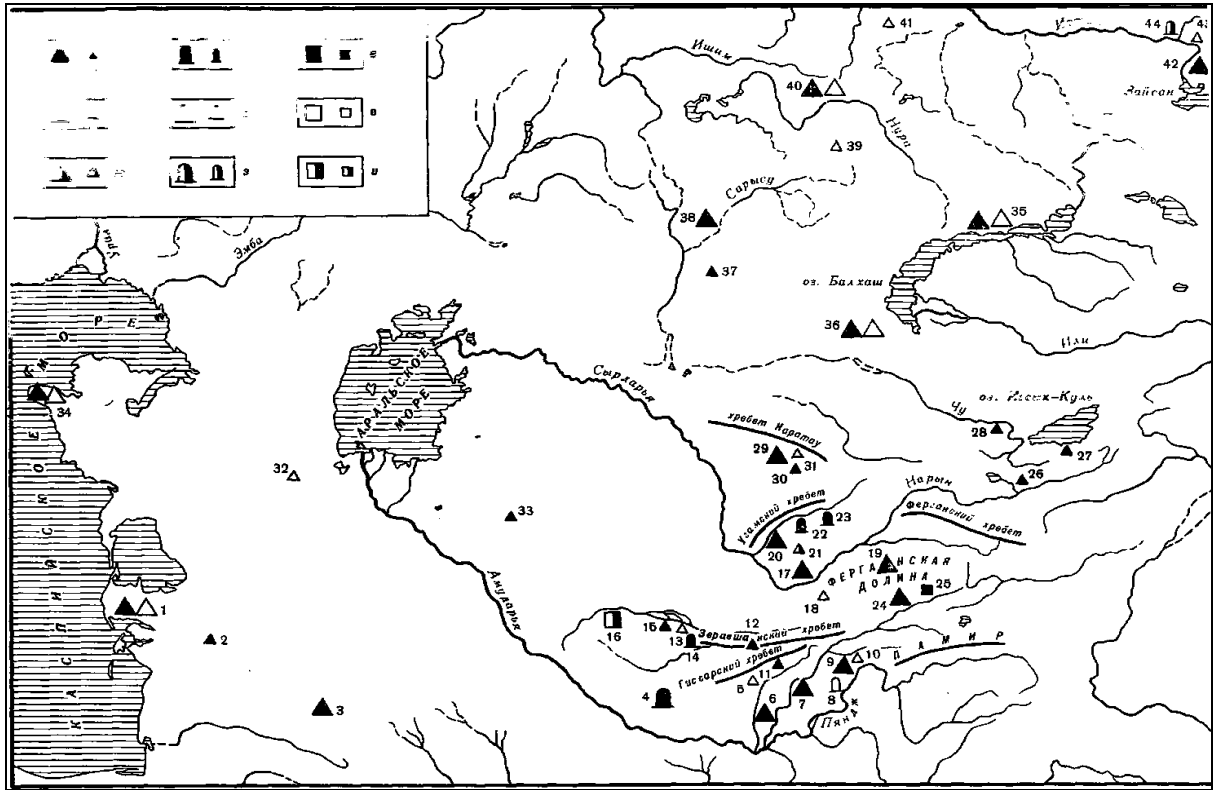
1-rasm. Muzlik bosish chegaralari.

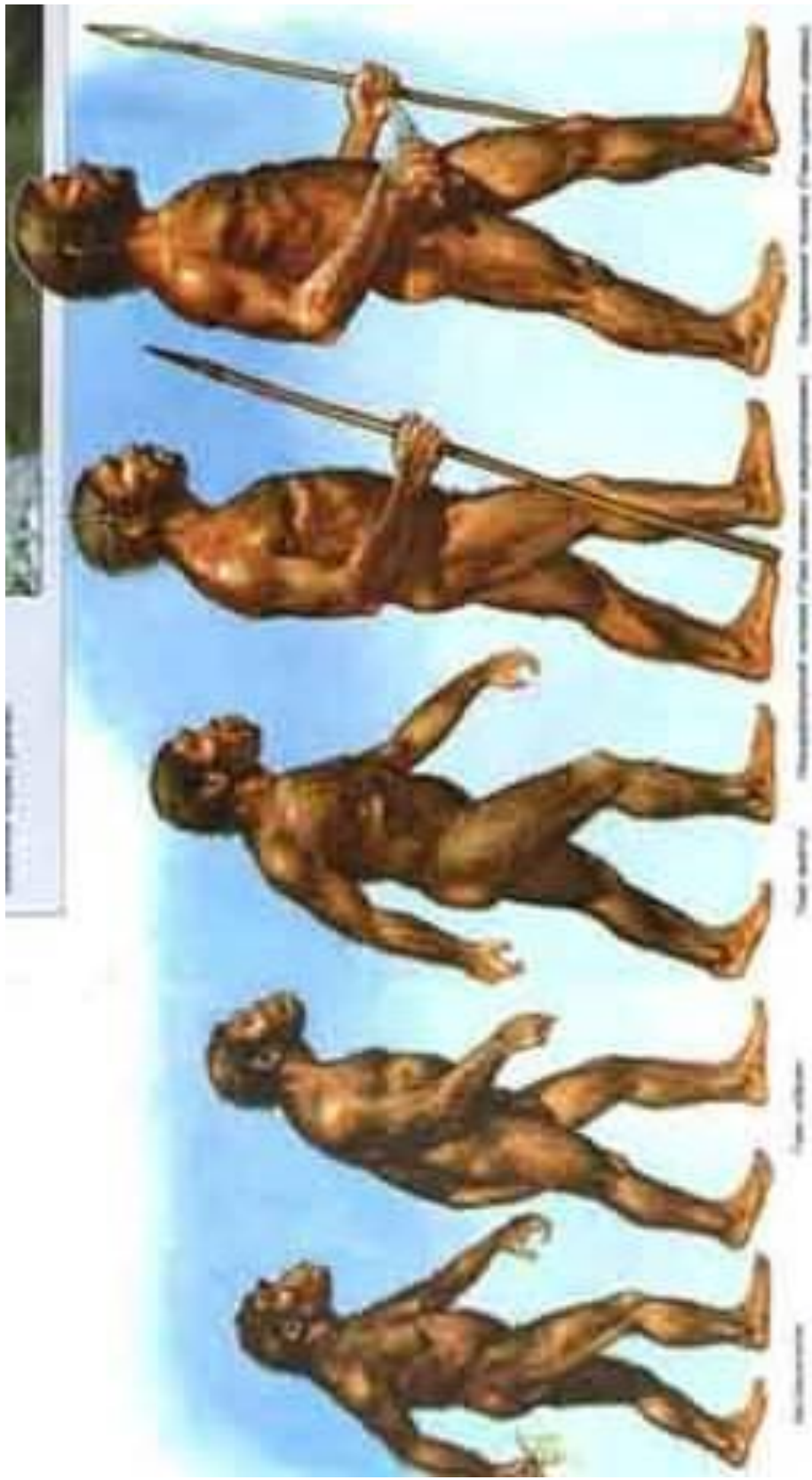
2-rasm. Paleolit davri tosh quollari.

3-rasm. Paleolit davri tosh quollari.

4- rasm. Markaziy Osiyo Paleolit davri yodgorliklari.

5-rasm. Aksariyat olimlarning fikricha odamning shakllanishi yuqoridagi kabi rivojlanish yo'lini bosib o'tgan.